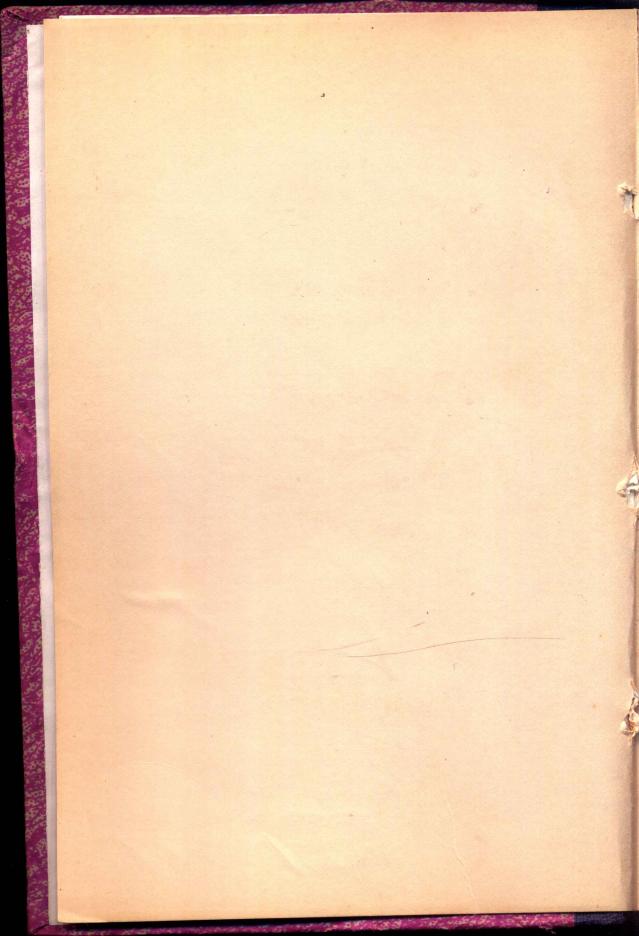
226. U दीक्षि) भात

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितः तन्त्राधिकारिनिर्णयः

सम्पादक:

डॉ० अशोककुमार कालिया

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्

ही-३, विश्वविद्यात्य आवास

: गोकरननाथ, लखनम - २२६०००

हां जा पत्र प्रतक का विकाः 'तल्लाधिकारिनिर्णयः' १ तेक का नाम और पताः डॉ॰ अशोक कुमार कारिया दी-३ विश्वविद्यालय आवाय शीकरम्बर्ण उ. तंस्था का नाम, यदि कोई शेडर, संस्कृत - विभाग, लखनक विश्वविद्यालय हो, जिसमें लेखक कार्यस्त है।:

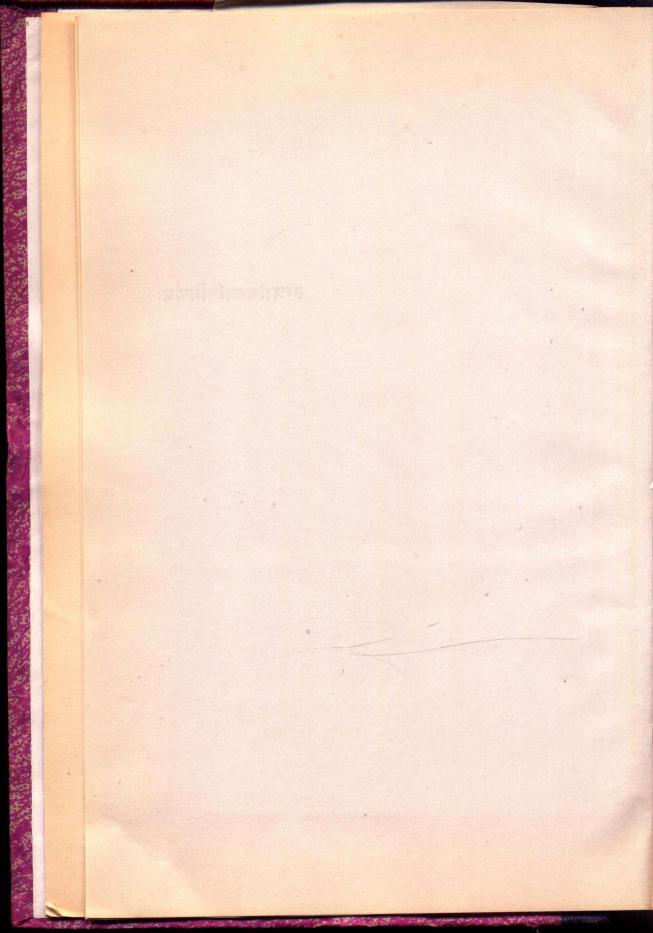
लखनऊ

4. नेस्क का प्रमाण-पत्र श्रीन मितिस्त रूप मैंश्र

कि में प्रमाणित करता/ करती हूं कि वेरी उपर्युक्त र वना समीदात्मक सम्पादन मोलिक/ अनुस्ति/पंजीन क्यां स्था/प्रामाणिक अनुसाद वे प्रथम बार वर्ष 1996 में प्रवारिक्ष वर्ष है। क्षिश यह रक्ता शोध ग्रन्थ है। नहीं है। श्री में जन्म ने उत्तर प्रदेश का निवासी इं/नत-पाँच वर्जों ने उत्तर प्रदेश में रह रहा है।

जिशावाकुमा द्याउपाद

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

डाँ० अशोककुमार कालिया

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्

महात्मा गाँधी मार्ग, हज्रतगंज

लखनऊ-२२६००१

प्रकाशिका:

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्
महात्मा गाँधी मार्ग हजरतगंज लखनऊ-२२६००१

226.4

© अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, लखनऊ

प्रथम-संस्करण 🦸 १९६६

मूल्य:

साधारण-संस्करण ४५.०० विशिष्ट-संस्करण ७५.००

मुद्रक:

प्नार मुद्रक ११७, नजीराबाद लखनऊ–२२६००१

Publisher's Note

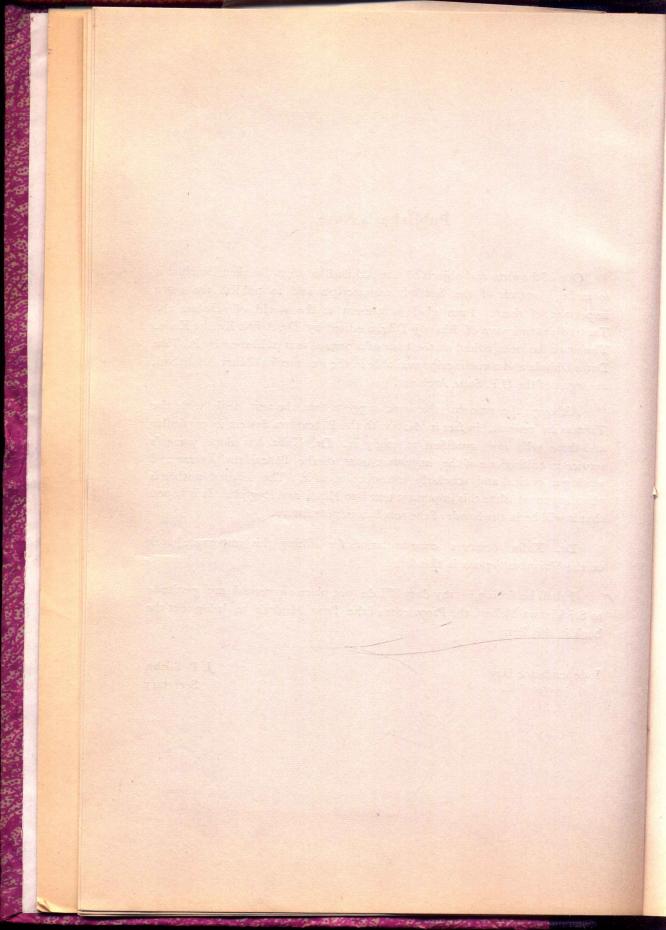
One of the aims and objects of the Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad is to make a search of the Sanskrit manuscripts and to publish the more important of them. I am glad to present to the world of scholars the Tantrādhikārinirnaya of Bhaṭṭoji Dikṣita edited by Dr. Ashok Kumar Kalia. The work has been edited on the basis of a printed text published by Pt. Tika Datta Dhitala and a manuscript available in the manuscript library Allahabad, an organ of the U.P. State Archives.

Although the name of the work suggests that the text deals with the Tantras in general, in fact it deals with the Pāṇcarātra System in particular and those who are qualified to study it. Dr. Kalia has done yomen's service in editing one of the important texts on the Pāṇcarātra Āgama and writing a critical and scholarly introduction to it. The learned author is planning to translate this important text into Hindi and English. It is hoped that it will be in the hands of the scholars in near future.

Dr. Kalia deserves congratulations for editing this important work on the Vaisnava Āgama in this form.

I shall be failing in my duty if I do not place on record my gratitude to Sri Vishwa Mohan, the Proprietor of the Pnar Mudrak to bring out the book in this form.

Independence Day 1996 J. P. Sinha Secretary

विषयानुक्रमणिका

उपोद्घातः

ग्रन्थकर्तृ परिचयः	i
भट्टोजिदीक्षितस्य देशादिनिरूपणम्	ii
ग्रन्थकर्तुः कालः	iii
प्रक्रियापरम्परा भट्टोजिदीक्षितश्च	v
१. रूपावतारः	vii
२. रूपमाला	vii
३. प्रकियाकौमुदी	viii
४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	ix
भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः	xii
 शेषश्रीकृष्णाचार्यः 	xii
२. अप्पयदीक्षित:	xiii
३. नृसिहाश्रममुनिः	xiv
४. रुक्माङ्गदः सुधीः ?	xvi
भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्	xvii
भट्टोजिदीक्षितस्य कर्नु त्वम्	xix

	१. शब्दकौस्तुभः	XX
	२. वैयाकरणभूषणकारिका:	xxi
	३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	xxii
	४. प्रौढमनोरमा	xxii
	तन्त्राधिकारिनिर्णयः	xxiii
	तन्त्रशब्दस्यार्थः तन्त्रसाहित्यस्य वैविध्यञ्च	xxiii
	तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषयः	xxiv
	पाञ्चरात्नतन्त्राणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविमर्शः	XXV
	तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य वैशिष्ट्यम्	xxvi
	सम्पादनमधिकृत्य	xxxi
	सन्दर्भग्रन्थाः	xxxiii
= ==		
are	वाधिकारिनिर्णयः [मूलग्रन्थः]	१-५२
	मञ्जलाचरणम्	٩
	पाञ्चरात्नादिप्रामाण्यदौर्लभ्योक्तिः	9
	तत्र कौर्मप्रमाणम्	9
	पाञ्चरात्नादीनां मोहकत्वम्	9
	तत्र वासिष्ठलैङ्गप्रमाणम्	9
	हेमाद्रिश्राद्धकाण्डब्रह्मवैवर्तप्रमाणम्	2
	सूतसंहिताप्रमाणम्	8
	पाञ्चरात्नादीनां त्रयीबाह्यत्वे तन्त्रवार्तिकप्रमाणम्	Ę
	पाञ्चरात्नादीनां विद्यास्थानेष्वपरिगणनादप्रामाण्ये तन्त्रवातिकप्रमाणम्	६ —5
	पाञ्चरात्नादीनां पाषण्डत्वम्	5

पाञ्चरात्नादीनाम् (अधिकारिविशेषं प्रति) प्रामाण्यम्	90
स्तसंहिताप्रमाणम्	99
वेदाविरुद्धांशस्योत्तरमीमांसासम्मतप्रामाण्यप्रतिपादनम्	97
शाङ्करभाष्यप्रमाणम्	92
वासिष्ठलैङ्गप्रमाणम्	१४
तन्त्रेषु कोऽधिकारी को नेति प्रतिपादनम्	१५
वेदबाद्यानां सङ्कीर्णयोनिजानां स्त्रीशूद्रानां च तन्त्राधिकारित्वप्रतिपादनम्	१८
कौर्मप्रमाणम्	95
तन्त्राणां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च	२१
सूतसंहिताप्रमाणम्	२१
पराशरोपपुराणप्रमाणम्	२६
सौरपुराणप्रमाणम्	२७
कौर्मप्रमाणम्	२७
पराशरोपपुराणसाम्बपुराणप्रमाणम्	२८
सूतसंहिताप्रमाणम्	28
सङ्करजानामप्यधिकारे कौर्मप्रमाणम्	३३
स्त्रीशूद्राधिकारे भागवतप्रमाणम्	38
कुण्डगोलकयोरधिकारोक्तिः	38
ब्रह्मपुराणाऽऽश्वलायनस्मृतिप्रमाणम्	38
तप्तमुद्रादिधारणनिषेधे वृहन्नारदीयप्रमाणम्	३५
विविधपुराणादिप्रमाणम्	३६
तप्तचक्रादिधारणे प्रमाणानि	38
उदाहृतवचनानां याथार्थ्यम्	85
विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनोदाहरणम्	. 80

तप्तमुद्रानिन्द।वचनानि	४८
पतितत्राह्मणानां निश्रपूजायामधिकारित्वम्	×0
पतितत्राह्मणानामागमेष्वधिकारनि रूपणम्	X0
अनुबन्धाः	
उदाहृतप्लोकानामनुक्रमणिका	X3
उदाह उवेदवचनानामनुक्रमणिका	७५
उदाहृतसूत्रवार्तिकादीनामनक्रमणिका	laia

उपोद्घातः

तन्त्राधिकारिनिर्णयस्याऽस्य रचियता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो मुख्यतया व्याकरणाचार्यकृषेण नव्यव्याकरणाचार्यकृषेण वा जगित प्रसिद्धः । एतिद्वरिचता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
प्रिक्तयापरम्परायाः प्रतिनिधिग्रन्थतया समग्रेऽिष भारते प्रथिता विराजते । श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरिचतानाम् उपलब्धाऽनुपलब्धानाम्, प्रकाशिताऽप्रकाशितानां सर्वेषामिष ग्रन्थानां
विवरणेन स्फुटतरमवभासते यदयं विद्वद्वरेण्यो न केवलं व्याकरणशास्त्रस्य मूर्द्धन्यो विद्वानासीत्, धर्मशास्त्रदर्शनादिविषयाणामिष विशिष्टो बहुश्रुतश्चाऽऽसीद् विद्वानयम् । तथ्यमिदं
तन्त्राधिकारिनिर्णयाभिधानस्य ग्रन्थस्याऽस्य सम्यगनुशीलनेन सुविशदं प्रमाणीभवति । ग्रन्थोऽयमेतावता कालेनाऽनुपलब्धप्राय एवाऽऽसीत् । प्रायः शतवर्षेभ्यः प्राक् मुद्वितोऽिष ग्रन्थोऽयमशुद्धयादिदृष्टया कस्माच्चिद् हस्तिलिखितग्रन्थादिविशिष्ट एवाऽऽसीत् । अतएव ग्रन्थस्याऽस्य
सुसम्पादितं संस्करणं नितान्तमपेक्षितमासीत् । तामेव प्राक्तनीमपेक्षामेतत्सुसम्पादितं
संस्करणं समीचीनतया निरवकाशां विधास्यति ।

ग्रन्थकर्तृ -परिचयः

तन्त्राधिकारिनिर्णयाख्यस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचयिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीरचनया लब्धकीर्तिः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो वर्तत इत्यस्मिन् विषये कोऽपि संशयो नाऽस्ति । ग्रन्थस्याऽस्य पुष्पिकायामेवमुल्लिखितमुप्लभ्यते—

> 'इति श्रोमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-श्रौतस्मार्तस्तसम्प्रदाय-प्रवर्तक-श्रीमद्भट्टोजिभट्टविरचितस् तन्त्वाधिकारिनिणयस्समाप्तः।''

अत्र ग्रन्थकर्नृ रूपेणोल्लिखतः श्रीमद्भट्टोजिभट्टो वस्तुतः प्रसिद्धवैयाकरणः श्रीमद्-भट्टोजिदीक्षित एव, तेषु तेषु ग्रन्थेषु भट्ट-दीक्षितशब्दयोरव्यितरेकेणोपलभ्यमानत्वात् । यथोक्तं सिद्धान्तकौमुद्यन्ते—

तन्त्राधिकारिनिर्णयः, समाप्तौ

'भट्टोजिदोक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी। प्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानोविश्वनाथयोः॥

इति **भट्टोजिदोक्षित**विरिचतायां सिद्धान्तकौमुद्याम् उत्तरार्द्धं समाप्तम् ।''यथा चोक्तं भूवणसारे—

> 'वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीर्नात सदा मुदा। भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये॥'१

एवं दीक्षितेति कुलनाम्नाऽनेकेषु स्थलेषु विद्वद्वर्योऽसौ समुल्लिखित उपलभ्यते । भट्टे त्य-प्यस्ति कुलनामैतस्य । प्रसिद्धमेवाऽस्त्येतद् यदेतत्कुले जाता 'भट्ट'-इति कुलनाम्ना सम्बोधिता भवन्ति, यथा-रङ्गोजिभट्टः, कौण्डभट्टः इत्यादि । अनेनैवोपनाम्नाऽऽत्मानमपि निर्दिशिति ग्रन्थकारः—

> 'समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम् । भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥'

भट्टोजिदीक्षितस्याऽनुजः सहोदरः श्रीरङ्गोजिभट्टोऽप्येवमेव 'भट्ट' इति कुलसञ्जया तं विनिदिशति—

> 'वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनित सदा मुदा । भट्टोजीभट्टसञ्ज्ञं तं गुरुं नौमि निरन्तरम्॥'

क्लोकोऽयं शब्दसाम्येन भावसाम्येन च पूर्वीदाहृतं भूषणसारगतं क्लोकं स्मारयित ।

भट्टोजिदीक्षितस्य देशादिनिरूपणम्-

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितोऽयं महाराष्ट्रियः सारस्वतब्राह्मण आसीदिति केचिदभिप्रयन्ति । पण्डतबलदेवोपाध्यायस्तु मतिमदं न स्वीकरोति । तन्मतानुसारेण विद्वद्वर्योऽयम् आन्ध्रप्रदेश-

वैयाकरणसिद्धान्तकौम्दी, चतुर्थो भागः, पृ० ३७९

२. वैयाकरणभूषणसारः, ३

३. शब्दकौस्तुभम्:, मङ्गलश्लोकः

४. अद्वैतचिन्तामणिः, पृ० ७६

Y. 'Born in Mahārāṣṭra, Bhaṭṭoji belonged to a Brāhmaṇa family of the Sāraswatas'.

Bhattoji Diksita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 2

वास्तव्यः तैलङ्गब्राह्मणश्चाऽऽसीत्। एवं परस्परिवरुद्धं मतद्वयमुपलभ्यते। किन्तु तैस्तैर्
मतावलम्बिभिः स्वस्वपक्षपातिनी काचिद् विशिष्टा पुष्टा च युक्तिनैंव प्रादिशि। एतस्मात्
कारणान् मतद्वयेऽस्मिन् किं वा मतं निर्दृष्टं स्वीकरणीयञ्चेत्येतन्निश्चित्य वक्तुं न शक्यते।
एतत्परं निश्चित्य वक्तुं शक्यते यदयं विद्वद्वयों मूलरूपेण दक्षिणदेशवास्तव्य आसीत्। तत्व
कारणमस्ति विद्वद्वर्यस्यास्य 'जी'—इत्यन्तनाम। प्रायो दक्षिणदेश एव 'जी'—इत्यन्तनामनः
प्रथा प्रचलितोपलभ्यते।

ग्रन्थकर्तुः कालः

ग्रत्थकर्तुः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य काल इदानीं विवेचनविषयतामाप्नोति । को वा संस्कृतज्ञो न जानाति यत् पण्डितराजजगन्नाथः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य न केवलं विद्याक्षेत्र आसीत् प्रतिस्पर्धी तं प्रति सामषोंऽप्यासीत् । उभाविप विद्वांसौ समकालिकावेवाऽऽस्तामित्य-स्मिन् विषये न कोऽपि सन्देन्ग्धि । एतयोः पण्डितराजस्य समयो निश्चित एवाऽस्ति । अयं खिल्वितिहासप्रसिद्धान् कांश्चित् पुरुषान् स्वरचनासु यत्न तत्न समुल्लिखित । यथा अकवरनृपितितनूजं मुगलराजानं जहाँगीरम् एवं स्मरित पण्डितवर्योऽयम्—

'व्याकुप्यन्न्रदोनिक्षितिरमणरिपुक्षोणिभृत्पक्ष्मलाक्षी-लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥'³

अत्नोल्लिखितो नूरदीनो जहाँगीर एव यस्य सर्वमान्यः शासनसमयः १६०५ ख्रिष्टाब्दतः १६२५ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । शाहजहाँनृपतेर् मातुलो नूरजहाँ-नाम्न्या महिष्या भ्राता 'आसफखाँ' विशेषतया विणितोऽस्ति पण्डितराजेन । यथा—

'सार्वभौमसम्बन्धिषु सकलेषु सामन्तेषु वाङ्मयेष्विव काव्यकलापः, काव्य-कलापेष्विव ध्विनः, ध्विनिष्विव रसो, रसेष्विव श्रृङ्गारः सकलसहृदयहृदयङ्गमेन महिम्ना मधुरिम्णा च सम्भावितः सकलशास्त्रसारावगाही नवाबासफजाही।'

एवमेव रसगङ्गाधरेऽपि नवाबासफखानस्याऽसकृदुल्लेखोऽकारि-—

१. 'भट्टोजिदीक्षित आन्ध्रदेश के निवासी थे। ये तैलङ्ग ब्राह्मण थे। ये महाराष्ट्रीय नहीं थे जैसा कि सामान्य लोगों में असामान्य विश्वास है।'

काशी की पाण्डित्य-परम्परा, पृ० ५८

२. पण्डितराजकाव्यसंग्रहः, पृ० २००

३. आसफविलासः, (पण्डितराजकाव्यसंग्रहे); पृ० ५४

'सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः। पयोधिकल्पा मितरासफेन्दोर्महीतलेऽन्यस्य न हीति मन्ये॥'

नवाबासफखानस्य मृत्युः १६४१ ख्रिष्टाब्देऽभूत् । एवं पण्डितराजः कञ्चित्कालं जहाँ-गीरस्याऽऽश्रयं स्वीकृत्य तस्य मृत्योरनन्तरं १६२६ ख्रिष्टाब्दे उदयपुरनृपतेर् जगतिसहस्याश्रयं स्वीकृतवान् । तत्नैवाऽनेन तत्प्रशस्तिमृद्दिश्य जगदाभरणस्य रचना कृता । जगतिसहस्य शासनकालः १६२६ ख्रिष्टाब्दतः १६५९ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । तदनन्तरं कदाचिदयं शाहजहाँनृपतेर् आमन्त्रणं स्वीकृत्य तस्याश्रयमङ्गीकृतवान्, राज्ञा 'पण्डितराज' इत्युपाधिना सम्मानितश्च । शाहजहाँनृपतेः शासनकालः १६२८ ख्रिष्टाब्दतः १६५८ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । पण्डितराजेन 'प्राणाभरणे' कामरूपनृपतेर् प्राणनारायणस्याऽपि वर्णनमकारि । प्राणनारायणस्याऽस्य शासनकालः १६३३ ख्रिष्टाब्दतः १६६६ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । एतानैतिहासिकान् सन्दर्भानाधृत्य काणेमहोदयेन पण्डितराजस्य साहित्यिकगितिविधीनां कालः १६२० ख्रिष्टाब्दतः १६६५ ख्रिष्टाब्दतः १६६५ ख्रिष्टाब्दतः १६६५ ख्रिष्टाब्दतः १६६१ ख्रिष्टाब्दतः १६६५ ख्रिष्टाब्दतः १६६१ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं स्वीकृतः ।

मनोरमाकुचमर्दिन्यां पण्डितराजो जगन्नाथः शेषक्रष्णात्मजं शेषवीरेश्वरं स्वगुरुत्वेन समुल्लिखति—

'सा च प्रिक्रियाप्रकाशकृतां पौर्त्नै: अस्मद्गुरुवीरेश्वरपण्डितानां तनयैर्द् षिताऽपि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिनिरीक्ष्यते ।'

पिष्डितराजस्य गुरोः शेषवीरेश्वरस्य पिता शेषश्रीकृष्णो भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुरासीदिति स्वयमेव भट्टोजिदीक्षितेन विशदतरमुदघोषि, यथा—

'निर्विशेषमहं शेषाच्छेषकृष्णं गुरुं भजे। यो मामशेषाः शेषोक्तीर्विशिष्याध्यजीगपत्॥'*

१. रसगङ्गाधरः पृ० २२९
 तथा च 'युक्तं तु याते दिवमासफेन्दौ तदाश्चितानां यदभूद् विनाशः।
 इदन्तु चित्रं भुवनावकाशे निराश्चया खेलति तस्य कीर्तिः।।'
 तत्वैव

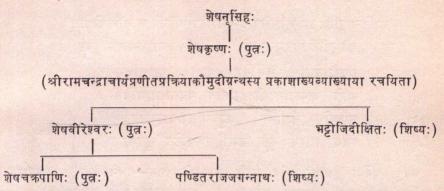
२. 'Therefore, the literary activity of जगन्नाथ lies between 1620 and 1665 A.D.

History of Sanskrit Poetics, p. 324

३. मनोरमाकुचमर्दिनी, उपोद्घाते

४. शब्दकौस्तुभम्, १

एवं पण्डितराजस्य गुरुः शेषवीरेश्वरः भट्टोजिदीक्षितश्चोभाविष समकालिका-वेवाऽऽस्ताम् । तथ्यमिदमधोलिखितेन चित्रेण विशवतया निरूपितं भवति—

पण्डितराजजगन्नाथस्य कालविषये नाऽस्त्यद्यत्वे कोऽपि सन्देहः। एतेन तद्गुरोः शेषवीरेश्वरस्य कालः किञ्चित्पूर्वमेव भवितुमर्हति। पी० वी० काणे-महोदयेन विचार्येव भट्टोजिदीक्षितस्य साहित्यिकगतिविधीनां कालः १५८० ख्रिष्टाब्दादारभ्य १६३० ख्रिष्टाब्द-पर्यन्तं निर्धारितोऽस्ति। १

प्रित्रयापरम्परा भट्टोजिदीक्षितश्च

दशमख्रिष्टात्पूर्वं संस्कृतभाषायाः सर्वमप्यध्ययनम् अष्टाध्यायीक्रमेणैव भविति सम । एवं प्रतीयते यदेतस्मादेव कालादारभ्यैतेन क्रमेणाऽध्ययनेऽध्यापने च जनैः किञ्चिन्त्काठिन्यमनुभूतम् । अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यमिदमस्ति यदेतेन क्रमेणाऽध्ययने कृते संस्कृत-व्याकरणस्य सर्वाङ्गीणं ज्ञानं भवित । किन्तु यदि कस्यचिदांशिकज्ञानमेवाऽपेक्षितमस्ति तिह् तदर्थं कोऽपि सुकर उपाय एतिस्मन् क्रमे नाऽस्ति । समग्राया अष्टाध्याय्या अध्ययनमावश्य-कमस्ति, व्याकरणस्य पूर्णं ज्ञानमपेक्षितमस्त्वांशिकं वा । एतस्याऽनुभूयमानस्य काठिन्यस्य निराकरणार्थमेव प्रक्रियापरम्पराया आविभावो बभूव । प्रक्रियापरम्परायाम् अष्टाध्यायीस्त्राणां विषयक्रमेण पुनर्व्यवस्थापनं तैस्तैराचार्यः प्रयतितम् । एवमष्टाध्यायीक्रमेणाऽध्ययने-उनुभूयमानस्य काठिन्यस्य निराकरणं सञ्जातम्, किन्त्वन्ये दोषाः समापितताः । अष्टाध्यायीस्त्राणां पुनर्व्यवस्थापने कृते तेषां मौलिकः सहजश्च क्रमो विनष्टो जातः । नष्टे च क्रमे पौर्वापर्ये च विपर्यस्ते क्रमजन्यं पौर्वापर्येजन्यं वा सामरस्यं सुखावबोधित्वं च प्रणष्टम् । एतस्य दोषस्य निराकरणार्थं प्रक्रियापरम्परावलम्बिभर् अर्थावबोधायापेक्षिता वृत्तिर् विरचिता । एवमस्वाभाविकोऽर्थावबोधस्तु सुलभः सञ्जातः, किन्तु वृत्त्यध्ययनरूपाऽधिकायासात्मकः

^{9. &#}x27;Therefore, भट्टोजिंड literary activity may be placed somewhere between 1580 and 1630 A.D.'

History of Sanskrit Poetics, p. 324

कश्चनान्यो दोषः पुनरायातः । प्रक्रियाक्रमेणाध्ययनेऽनुभूयमानान् दोषान् वर्णयन् श्रीगोपाल-शास्त्री दर्शनकेसरी एवं प्रतिपादयति—

> 'काठिन्यबुद्धिः क्रमसूत्रलोपाद् मेधाविलोपोऽपि च वृत्तिघोषात् । हा कौमुदीरीतिरभूतपूर्वा महर्षिशिक्षोत्तमशस्यदूर्वा ॥ सदाऽध्येया सर्वैिनगमसदृशी पाणिनिमुनेर् अहो अष्टाध्यायी झटिति पदबोधप्रणियनी । सुपूर्णा वैज्ञानी ध्रुवमितशयाह्लादजननी स्वयं स्वार्थं ब्रूते क्रमनियमपाठेन सुगमा ॥''

भवतु, सर्वेषां सूत्राणां तेनैव क्रमेण कण्ठस्थीकरणम्—इदमेकमेव अष्टाध्याय्याः सर्वेजनग्राह्यतायां प्रथमं प्रकृष्टञ्च बाधकमस्ति । एवमस्माभिदृश्यते यदुभयविधाऽध्ययन-परम्परासु दोषा अपि सन्ति, गुणा अपि सन्ति । अतएव संस्कृतव्याकरणस्य सहजगम्भीर-ज्ञानायोभयविधपरम्परयोः किमपि विशिष्टं सामञ्जस्यमवश्याऽपेक्षितमिव प्रतिभाति । नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । इदानीं प्रक्रियापरम्परायाः संक्षिप्तपरिचयोऽप्युपस्थाप्यते क्रम-प्राप्तत्वादपेक्षितत्वाच्च ।

विषयानुसारमष्टाध्यायीसूत्राणामुपस्थापनं प्रिक्तियाक्रमस्याऽस्ति किमपि विशिष्टं स्वरूपिमत्यवोचाम । प्रिक्तियाक्रमस्याऽऽविभावात्पूर्वमेव विषयानुसारि व्याकरणं तैस्तैराचार्येर् विरचितम्, तत्सर्वमपाणिनीयकोटौ समाविशति । अत्र यानि व्याकरणान्युल्लेखमर्हन्ति, तानीमानि सन्ति—

- कातन्त्रव्याकरणम्; रचियता—शर्ववर्मा, रचनाकालः-प्रथमशताब्दी ख्रिष्टीया।
- २. हैमव्याकरणम्; रचियता--हेमचन्द्रः, रचनाकालः-एकादशद्वादशशताब्द्यो ।

<mark>९. संस्कृत पठन पाठन की अनुभूत सरलतम विधि, पृ० ९</mark>८

२. 'शर्ववर्मणा प्रथमशताब्द्यामस्य ग्रन्थस्य रचना कृतान'

[—]प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः पृ० ५

३. 'एकादशशताब्द्यां हेमचन्द्रेण संस्कृतप्राकृतेत्युभयविधानां शब्दानां ज्ञानाय सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासननामकस्याऽपाणिनीयप्रिकयाग्रन्थस्य रचना कृता।'

[—]तत्रैव, पृ० १३

इटटच्यम्—'Hemachandra was born on the full-moon night of the month of Kārtika in the year of Vikrama 1145 (Corresponding to A.D. 1088, November, December) at a place called Dhunduka, now in the British collectorate of Ahmedabad'.

⁻Systems of Sanskrit Grammar, p. 61

३. मुग्धबोधव्याकरणम्; रचियता—बोपदेवः, रचनाकालः-व्रयोदशशताब्दी।

पाणिनीयव्याकरणमाश्रित्य यः प्रित्रयासम्प्रदायः प्राचलत् तस्य सम्प्रदायस्य भट्टोजि-दीक्षित एवाऽऽसीत् प्रधानो मूर्धन्यश्च विद्वान्, किन्तु नायमासीदस्य सम्प्रदायस्य प्रथमाचार्यं आविभावकाचार्यो वा । इयं परम्परा पाणिनीयाऽपाणिनीयैर् व्याकरणाचार्येर् भट्टोजि-दीक्षितात् पञ्चशताब्दात् प्रागेव समारब्धा । भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं पाणिनीयप्रिक्रियापरम्प-रायां ये प्रमुखा ग्रन्था विरचिता अभूवन् तेषां संक्षिप्तोल्लेखोऽत्र वाञ्छितत्वात् प्रस्तूयते—

१. रूपावतारः

पाणिनीयाष्टाध्यायीमाश्चित्य समारब्धस्य प्रिक्तयासम्प्रदायस्य रूपावतारोऽयमस्ति प्रथमो ग्रन्थः। अस्य ग्रन्थस्य रचिवताऽस्ति सिंहलदेशीयो बौद्धधर्मावलम्बी 'धर्मकीति'— नामध्येयः कोऽप्याचार्यः। खूष्टीयदश्मशताब्द्यामस्य ग्रन्थस्य रचनाऽभूदिति विद्वद्भिः सुविचार्यं निर्णीतमस्ति। अवतारेषु विभक्तत्वाद् ग्रन्थोऽयं 'रूपावतार' इति नाम्ना व्यपद्य दिष्टः। विषयानुरोधेनाऽवताराणां नामानि कल्पतानि सन्ति। पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः पूर्वार्द्धे प्रकरणानां नामान्येवमुपलभ्यन्ते, यथा—सञ्ज्ञावतारः, सन्ध्यवतारः, विभक्तयवतारः, अव्ययावतारः, स्त्रीप्रत्ययावतारः, कारकावतारः, समासावतारः, तद्धितावतारभ्च। 'धातु-प्रत्ययपञ्चिका' इत्यस्ति उत्तरार्द्धस्य सञ्ज्ञा।

२. रूपमाला

'विमलसरस्वती' इत्यस्ति नामैतस्य 'रूपमाला'—नामधेयस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य रचियतुः । डाँ० बेल्वल्कर-महाभागेन १३५० ख्रिष्टीयाब्दोऽस्य ग्रन्थस्य रचनाकालत्वेन स्वीकृतः । माला-सञ्ज्ञकप्रकरणेषु विभक्तत्वादस्य ग्रन्थस्य नाम रूपमाला इति कल्पितम् । केषाञ्चित् प्रकरणानां नामानि द्रष्टव्यानि—सञ्ज्ञामाला, स्वरसन्धः, प्रकृतिभावः, व्यञ्जनसन्धः, विसर्गसन्धः, अजन्तमाला, हलन्तमाला, सर्वनाममाला इत्यादीनि ।

3. 'On the basis of this evidence, the Rūpāvatāra could be placed in the tenth century.'

अथ च—'अस्मिन् कमे रूपावतारस्य निर्माणं दशमशताब्द्यामभूदिति रूपावतार-सम्पादकैः श्रीरङ्गाचार्यैः संसाधितम्।' —प्रिक्रयाकौमुदीविमर्शः, पृ० १२

Y. 'The earliest and on that ground the Simplest of these recasts of the Aṣṭādhyāyī that has come down to us is the Rūpamālā of Vimala Sarasvatī, a writer who, if the date given in a Ms. of the work be true, must be placed not later than A.D. 1350.'
—Systems of Sanskrit Grammar, p. 36

१. '१३५० ईशवीयतमे वर्षे बोपदेवपण्डितेनाऽयं ग्रन्थो व्यरिच ।'

[—]प्रित्रयाकौ मुदीविमर्शः, पृ० १३

^{2.} Pāṇini, p. 285

३. प्रित्रयाकौमुदी

भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं विरचितेषु प्रिक्तयाग्रन्थेषु प्रधानतमोऽितमहत्त्वपूर्णंश्च ग्रन्थो-ऽयमस्ति 'प्रिक्तियाकौमुदी' इति । वैयाकरणिसद्धान्तकौमुदीरचनायाः पूर्वमयमेव ग्रन्थः संस्कृत-भाषाया अध्ययनायाऽध्यापनाय च प्रचिलत आसीत् । श्रीकृष्णाचार्यपुतः श्रीरामचन्द्राचार्यो-ऽस्ति 'प्रिक्तियाकौमुदी'-नामधेयस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचियता । एतस्याः प्रिक्तियाकौमुद्धा रचना-कालः सम्पादकेन के० पी० त्रिवेदिना १४५० ख्रिष्टीयाब्दः स्वीकृतः । पण्डितबलदेवो-पाध्यायः चतुर्दशशताब्द्धा उत्तरार्द्धं (१३५०-१४००) श्रीरामचन्द्राचार्यस्य कालत्वेन स्वी-करोति । विद्वद्वर्योणाऽनेन ग्रन्थत्नयस्य रचनाऽकारि । यथा—

- १. प्रक्रियाकौमुदी,
- २. कालनिर्णयदीपिका,
- ३. वैष्णवसिद्धान्तदीपिका च।

विट्ठलाचार्यः प्रिक्रयाकौमुदीकारस्य रामचन्द्राचार्यस्य पौत्न आसीत्। अनेन विट्ठलाचार्येण प्रिक्रयाकौमुद्याः 'प्रसाद'—नामधेया काचित् टीका विरचिता। अस्यां टीकायामनेन विट्ठलाचार्येण रामचन्द्राचार्यस्य वंशवृक्षः प्रदत्तः। तदनुसारेण श्रीरामचन्द्राचार्यः
आन्ध्रदेशवास्तव्यः, ऋग्वेदी, शेषवंशीयो ब्राह्मणश्चाऽऽसीत्। 'कौण्डिन्यम्' इत्यस्त्यस्य
गोत्ननाम। अस्य वंशो व्याकरणशास्त्रीयज्ञानवैभवेन जगित विश्रुत आसीत्। एतत्सवं
विट्ठलस्याऽनयोक्त्या प्रमाणितं भवति—

'िंक शेषः पाणिनिर्वा वररुचिरथवा सर्वविद्याप्रणेता शम्भुर्भभावभूद् भूसुरकुलितलको ह्यन्धदेशेऽग्रवंशे । ऋग्वेदी सर्वशास्त्रप्रकटनपटुधीः कृष्णजो रामचन्द्रोऽ-नन्ताचार्यप्रपौत्नो दिशतु कृतिमित मे स कौण्डिन्यगोत्नः ॥'

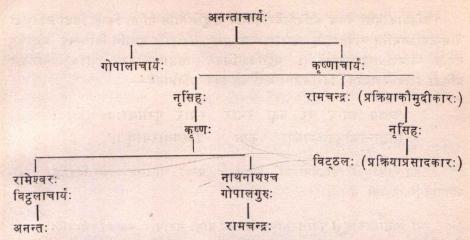
श्रीरामचन्द्राचार्यस्य वंशो वैष्णवमतावलम्बी पाञ्चरात्नागमे बद्धादरश्चाऽऽसीत्। डॉ० आद्याप्रसादमिश्रेण श्रीरामचन्द्राचार्यस्य वंशवृक्ष एवं प्रस्तुतोऽस्ति*—

१. प्रिक्रयाकौ मुदीविमर्शः, पृ० १७

२. संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ४९५

३. प्रित्रयाकौ मुदीविमर्शः, पृ० १९

४. तत्रैव

प्रक्रियाकौ मुदी मुद्दिश्य नैका व्याख्या विरचिता विद्वद्भिः । तासु द्वे व्याख्ये विशिष्यो-ल्लेख महीनत । प्रथमा व्याख्या प्रक्रियाकौ मुदीकारस्य रामचन्द्राचार्यस्य पौलेंण विद्वलाचार्येण विरचिताऽस्ति 'प्रसाद' इति नामधेया, यस्याश्चर्चाऽस्माभिः पूर्वमेवाऽकारि । द्वितीयाया व्याख्यायाः 'प्रकाश' इति नामधेयाया रचयिताऽस्ति शेषश्रीकृष्णाचार्यः । एतस्यामेव व्याख्यायां प्रतिपादितानि मतानि व्याख्याकृच्छेषश्रीकृष्णशिष्येण भट्टोजिदीक्षितेनाऽसकृद्दृषितानि प्रौढमनोरमायाम् । इदमप्येकं कारणमस्त्येतस्या व्याख्याया अतिशयप्रसिद्धेः ।

४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रित्तयापरम्परास्रोतिस्विनीयमण्टाध्यायीमाश्चित्य रूपावताररूपमालादिभ्यः तीर्थेभ्यः प्रवहन्ती प्रित्तयाकौमुदीं प्राप्य स्वरूपवैश्वद्यं प्रकटयन्ती श्रीमद्भट्टोजिदीश्चितविरिचतां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमिमामधिगम्य स्वरूपस्य विश्वदत्तरतां वैभवस्य चरमोत्कर्षञ्च प्राप्तवती। एतस्या आविर्भावानन्तरिमयमेव समग्रेऽपि भारते संस्कृताऽध्ययनाऽध्यापनयोर् आधारभूतो ग्रन्थः सञ्जातः। तथ्यमिदं ग्रन्थस्याऽस्य किमप्यनितरसाधारणं वैभवं वैशिष्ट्-यञ्च प्रकटयित। अध्ययनाऽध्यापनमाध्यमरूपेणैतस्याः सिद्धान्तकौमुद्याः प्रसिद्धेः कारणात् सर्वाण्यप्यन्यानि व्याकरणान्यप्रासङ्गिकानि विहितानि पाणिनिश्च।

q. द्रष्टच्यम्—'.. a work which is remarkable not only by reason of the host of commentaries and Sub-commentaries that it called into being, nor again because it is at present practically the only popular introduction to Pāṇinis grammar, but also owing to the fact—strange as, it may appear—that it has eventually ousted Pāṇini himself and most of the other ancient authors of grammar, and also the numerous new Schools that had lately sprung into existence.'

⁻Systems of Sanskrit Grammar, p. 38

प्रक्रियाकौमुद्यां केवलं कानिचिदेव सूत्राणि सङ्कलितानि सन्ति, किन्तु सिद्धान्तकौमुद्या वैशिष्ट्यिमदमस्ति यदेतस्याम् अष्टाध्याय्याः प्रायः सर्वाण्यिप सूत्राणि विभिन्नेषु प्रकरणेषु संगृह्य व्याख्यातान्युपलभ्यन्ते । भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्या प्रौढमनोरमाऽऽख्या प्रसिद्धा स्वोपज्ञव्याख्यापि विरचिता । यथा तेन स्वयं प्रतिज्ञातम्—

'ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोगिरः। सिद्धान्तकौमुदीच्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम्॥'

'सिद्धान्तकौमुदी' 'प्रौढमनोरमा' चोभाविष ग्रन्थौ कालान्तरेऽनेकैर् विद्वद्भिर् व्या-ख्यातावनुव्याख्यातौ च ।

एषा सिद्धान्तकौमुदी पूर्वोत्तरभागयोविभक्ता प्रायः सर्वानिष व्याकरणसम्बन्धिविषयान् क्रोडीकरोति । सञ्ज्ञा-परिभाषा-सन्धि-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तिद्धितात्मका नवव्याकरणविषयाः सिद्धान्तकौमुद्धाः पूर्वभागेऽनेकेषु प्रकरणेषु प्रपञ्चिताः सन्ति । उत्तरार्द्धे च तिङन्त-कृदन्तविषयौ विभिन्नेषु प्रकरणेषु व्याख्यातावुपलभ्येते । तदनन्तरं वैदिकी प्रक्रिया, स्वरप्रक्रिया, लिङ्गानुशासनञ्चेति विषयाः तेषु तेषु प्रकरणेषु निरूपिताः सन्ति ।

वर्तमानकाले संस्कृतभाषाज्ञानाय जनाः पाणिनिकृतामष्टाध्यायीं नाऽधियन्ति, कौमुदी-मेवाधियन्ति प्रायशः। भट्टोजिदीक्षितविरचितेयं सिद्धान्तकौमुदी विकल्पभूता स्थानापन्ना वा सञ्जाताऽष्टाध्याय्याः, भट्टोजिदीक्षितश्च पाणिनेः। स्थितिमिमां सोढुमक्षमा स्वामि-दयानन्दादयः केचन सिद्धान्तकौमुदीं तत्कर्तारं भट्टोजिदीक्षितञ्चाऽधिक्षिपन्ति। किन्तु यदि व्याकरणाऽध्ययनस्य विकासक्रमः सम्यगनुशील्यते तर्हि निष्कर्षकृपेण तथ्यमिदं सम्मुखमायाति यद् भट्टोजिदीक्षितेन पाणिनेः, सिद्धान्तकौमुद्या चाऽऽष्टाध्याय्या उपकार एव कृतः, नापकारः। कथमिति विचारणीयम्-भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं प्रवर्तमाना विकासोन्मुखा च प्रिक्रयापरम्परा

तथा,

'अब जो परित्याग के योग्य ग्रन्थ हैं उनका परिगणन संक्षेप में किया जाता है अर्थात् जो जो नीचे ग्रन्थ लिखेंगे वह वह जालग्रन्थ समझना चाहिए। व्याकरण में कातन्त्र, सारस्वत, चन्द्रिका, मुग्धबोध, कौमुदी, शेखर, मनोरमादि।'

१. प्रौढमनोरमा, माङ्गलिकः श्लोकः

२. द्रष्टव्यम्—'और जितना बोध इनके पढ़ने से तीन वर्षों में होता उतना बोध कुग्रन्थ अर्थात् सारस्वत, चिन्द्रका, कौमुदी, मनोरमादि के पढने से पचास वर्षों में भी नहीं हो सकता।'

[—]सत्यार्थप्रकाश, पठनपाठनविधि, पृ० ४५

द्विविधाऽऽसीत्—अपाणिनीया पाणिनीया च । याऽपाणिनीया परम्पराऽऽसीत् सा तु नाम्नैवाऽ-पाणिनीया । एतस्याः परम्परायाः पाणिनिना सह न कोऽपि सम्बन्ध आसीत् । या पाणिनीया परम्पराऽऽसीत्, साऽपि विशुद्धतया पाणिनीया नाऽऽसीत् । इयं परम्पराऽपि येनकेनचित्प्रका-रेणाऽपाणिनीयपरम्परया प्रभाविताऽऽसीत् । एतस्यां परम्परायामपाणिनीयपरम्पराया केचनांशा यथावद ङ्गीकृताः । रूपावतार-रूपमाला-प्रक्रियाकौमुदीप्रमुखा ग्रन्था विषयेऽस्मिन् प्रमाणतया द्रष्टुं शक्यन्ते । र

किन्तु भट्टोजिदीक्षितस्याऽऽविभावानन्तरमियमपाणिनीयांशानामादानपरम्परा सर्वथा-ऽवरुद्धा जाता। भट्टोजिदीक्षितस्य पाणिनि प्रति पाणिनीयपरम्पराञ्च प्रति महती श्रद्धा महानभिनिवेशश्चाऽऽसीत्। एतस्मिन् सन्दर्भे तद्विरचितशब्दकौस्तुभस्य द्वितीय आरम्भिकः श्लोको द्रष्टव्यः—

> 'नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं **पाणिन्यादिमुनित्रयम्** । श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान् बुधान् ॥'³

एवमेव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या एतस्मिन् सन्दर्भे प्रासिङ्गको मङ्गलक्लोकोऽपि द्रष्टव्य:—

'मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते॥'

--- प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, पृ० ११४

अथ च,

'फलतः रामचन्द्राचार्य ने एक सौ से अधिक अपाणिनीय—पाणिनीय सूत्र से अव्या-ख्यात, किन्तु लोक में व्यवहृत प्रयोगों को सिद्ध करने के लिए सुन्दर व्यवस्था की है। इसीलिए मुनित्नय से अतिरिक्त वैयाकरणों की प्रमाणता उन्हें स्वीकृत है—विशेषतः कातन्त्र व्याकरण का तथा बोपदेव रचित मुग्धबोध व्याकरण का।'

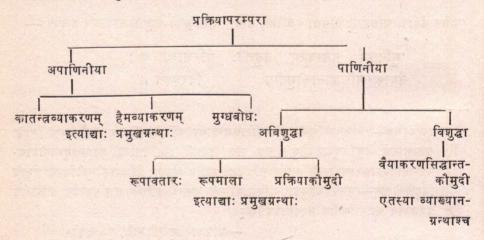
संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ४९८

प्. द्रष्टव्यमत—'प्रिकियाकौमुदीकारैः श्रीरामचन्द्राचार्यवर्यैः केषाञ्चिद् वार्तिकानां मध्ये, सूत्राणामर्थे, केषुचिदुदाहरणेषु च यत्न तत्न तदानीं प्रचलितानां कातन्त्रमुग्धबोधाद्य-पाणिनीयव्याकरणानामिष मतस्य सिन्नवेशः कृतः। अतएव प्रिक्रयाकौमुदीविषये प्रसादे विट्ठलेनोक्तम्—'स्वपरमतयुतां प्रिक्रयाकौमुदीं ताम्' इति। तत्न स्वपदेन पाणिनीयं परशब्देन चाऽपाणिनीयं मतिमत्यवधेयम्।'

२. शब्दकौस्तुभम्, २; द्रष्टव्यञ्च—'फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरेः।'

३. सिद्धान्तकौमुदी, १

भट्टोजिदीक्षितस्याऽऽविभावात् प्राग् रामचन्द्राचार्यविरचितः प्रिक्रयाकौमुदीग्रन्थ एवाऽध्ययनाऽध्यापनमाध्यमतया सर्वत्र प्रचितः सर्वमान्यश्चाऽऽसीत् । किन्त्वेषाऽबाधगत्या प्रवर्तमाना
प्रवर्धमाना चाऽपाणिनीयमतानामादानपरम्परा भट्टोजिदीक्षितेन दृढतया बलपूर्वकञ्चाऽवरुद्धा, अन्यथा प्रवर्तमाने तस्मिन् व्याकरणे कियानंशः पाणिनिसम्मतः कियानंशश्च पाणिन्यसभ्मत इन्येतद्य्यद्य वर्तमानसमये सूक्ष्मेक्षिकयाऽनुसन्धानस्याऽन्वेषणस्य च विषयोऽभविष्यत् ।
व्याकरणसाङ्कर्यस्य, व्याकरणक्षेत्रे प्रदूषणस्य वा स्थितरकल्पनीया चाऽभविष्यत् । सिद्धान्तकौमुद्यामेतस्यां भट्टोजिदीक्षितेन पाणिनिविरचिताऽष्टाध्याय्याः प्रायः सर्वेषां सूत्राणां तेषु तेषु
प्रकरणेषु व्याख्याऽकारि । एतस्मिन्नुद्योगेऽपाणिनीयव्याकरणानां संस्पर्शोऽपि तेन वर्जितः ।
एतस्य सुपरिणामत्वेन पाणिनिरद्य स्वकीये विश्रुद्धरूपे विराजमानः सुरक्षितश्च तिष्ठित ।
आनुषङ्किकः परिणामस्त्वयमभूद् यद् भट्टोजिदीक्षितविरचितसिद्धान्तकौमुदी पाणिनिसिद्धान्तानां ज्ञानायाऽपरिहार्या जाता । पाणिनिपरम्परायाः सर्वेथा प्रदूषितावस्थाऽपेक्षया लोपापेक्षया वा स्थितिरियं सर्वेषामिष पाणिनिप्रणयिनामभिलषणीयतामहंति । समग्राऽपि प्रिकरापरम्परा सिद्धान्तकौमुद्यास्तत्र स्थितश्चवैवमवलोकनीया—

भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो व्याकरण-धर्मशास्त्र-वेदान्ताद्य-नेकविधानां विद्यानामासीत् पारङ्गतो विद्वान् । तथ्यमिदं तद्विरचिता उच्चकोटिका अनेके ग्रन्था विश्वदतया प्रमाणयन्ति । एतदनेकविषयाणां विशिष्टं ज्ञानमनेनाऽनेकप्रख्याताचार्याणां सान्निध्यमवाप्याऽधिगतम् । अत्नाऽस्य विद्वद्वर्यस्य गुरूणां परिचयः संक्षेपेण प्रस्तूयते—

१. शेषश्रीकृष्णाचार्यः

यद्यपि भट्टोजिदीक्षितस्याऽनेकेषु विषयेष्वाऽऽसीदप्रतिहता गतिस्तथापि व्याकरण-शास्त्रस्याऽऽसीदयं दुर्धर्षोऽद्वितीयश्च विद्वान् । कुतः खल्वनेन शास्त्रस्याऽस्यैतादृशं वैदुष्यं समिधगतिमिति भवित सहजा जिज्ञासा विमर्शकानां मनिस । किन्त्वचैतिस्मन् विषये कोऽिप विवादो मतभेदो वा विद्वत्सु नाऽस्ति यदस्य भट्टोजिदीक्षितस्य व्याकरणशास्त्रगुरुः श्रीशेष-श्रीकृष्णाचार्य आसीदिति । अनेनाऽऽचार्यवर्येण प्रक्तियाकौमुद्याः 'प्रक्रियाप्रकाश'-नामधेया काचिद् विपुलार्था व्याख्या निरमायि । एतस्यामेव व्याख्यायामुपन्यस्तानि गुरोमंतानि तिच्छष्यो भट्टोजिदीक्षितो दूषितवान्, गुरुद्रोहीत्युपाधिञ्चाऽधिगतवानिति विषयोऽग्रे 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्' इत्यत्राऽस्माभिः प्रपञ्चियष्यते । श्रीशेषश्रीकृष्णस्येता अन्या रचनाः प्रसिद्धाः सन्ति—(१) कंसवधनाटकम्, (२) पारिजातहरणचम्पूः, (३) शब्दालङ्कारः, (४) पदचित्रका, (५) कृष्णकौतूहलञ्च । भट्टोजिदीक्षितेन स्वयमेव श्रीशेषश्रीकृष्णाचार्यस्य नाम स्वव्याकरणशास्त्रगुरुत्वेनोदलेखि । किन्त्वेतस्मिन् गुरावेतस्याऽऽत्यन्तिकी श्रद्धा नाऽऽसीदिति गुरुमतखण्डनादिकर्मणा प्रमाणीभवति ।

अप्पयदीक्षितः

श्रीमदप्यदीक्षितोऽयं तिमलनाडुप्रदेशे काञ्चीनगरान्नातिदूरवर्तिनि 'अडयप्पल'-नाम्नि भूसुराग्रहारे १५५३ ख्रिष्टाब्दस्य सितम्बरमासस्य द्वाविशे दिने जन्म लेभे । विक्षस्स्थलाचार्यं इति नाम्ना प्रसिद्धः श्रीमद्-आच्चानदीक्षितः (आचार्यदीक्षित इति संस्कृतनाम) एतस्य पितामह आसीत् । प्रसिद्धोऽद्वैतवेदान्ताचार्यः श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्र एवाऽस्य गुरुरप्यासीदिति स्वयमेव निर्दिष्टं श्रीमदप्यदीक्षितेन—

यं ब्रह्म निश्चितिधयः प्रवदन्ति साक्षात्तदृर्शनादिखलदर्शनपारभाजम् । तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमिखनं गुरुमानतोऽस्मि ।'भ

अनेन विद्वद्वर्येण चतुरधिकशतप्रबन्धा विनिर्मिता इत्येतद्श्रातृपौत्नेण श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन स्वकीये शिवलीलार्णवे समसूचि, यथा—

१. द्रष्टव्यम्-

निर्विशेषमहं शेषाच्छेषकृष्णं गुरुं भजे। यो मामशेषाः शेषोक्तीविशिष्यैवाध्यजीगपत्।।

(शब्दकौस्तुभभूमिकायामुदाहृतम्)

तथा च

'तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम्' (शब्दकौस्तुभे)

—Bhattoji Dīksita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 4, पादित्पण्यो, 7, 8.

- २. यादवाभ्युदयः (सर्गाः १३-१८), प्रस्तावना, xix
- ३. तत्रैव, xv
- ४. न्यायरक्षामणिः, मध्वतन्त्रमुखमर्दन—सम्पादकीय उदाहृतम् ।

'कालेन शम्भुः किल तावताऽपि कलाश्चतुष्षष्टिमिताः प्रणिन्ये । द्वासप्तति प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्पयदीक्षितेन्द्रः ॥''

एतस्यैव विद्वद्वर्यस्य अप्पयदीक्षितस्य सकाशाद् भट्टोजिदीक्षितोऽद्वैतादिविद्यामधीतवान् । तथ्यमिदं नीलकण्ठदीक्षितविरचितशिवलीलार्णवस्य 'श्रीनीलकण्ठदीक्षितः, तत्समकालिका द्वविडदेशीया अन्ये कवयः' इति शीर्षके श्री टी० एस० कुप्पूस्वामिशास्त्रिविरचित उपोद्घाते सम्यग् उपपादितम्; तद्यथा—

"शाब्दिकसार्वभौमः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितोऽपि तानेव गुरून् प्रार्थयमानस्तेभ्य एवाध्यैष्ट श्रीमद्भाष्यं ब्रह्मसूलाणां श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतम् । एवं व्याहरन्ति दाक्षिणात्या ऐतिहासिकाः— 'श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः स्वयं विरचितान् ग्रन्थान् बहून् लेखकैलेंख- यित्वा प्राहिणोद् बहुभ्यः पण्डितेभ्यः । ते च दृष्ट्वा तां सरणिमितिमञ्जुलां नूतां चापाठयंस्तामेव शिष्यान् । अथ बहुना कालेन स एव दक्षिणां दिशं प्रपेदे सह शिष्यैः । तदा किल ददर्शं क्वचिन्तिकटे चिदम्बरस्य वसतः श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रान् । तत च सित प्रसङ्गे तानसौ अधिजिन्मवान् अखिलशास्त्रवेदनचणानिधगतवेदान्तरहस्यान् । तेषामेव मुखात् प्रयतः शुश्राव कौमारिलं तन्त्वम्, श्रीमच्छङ्करभगवत्पादिवरचितं ब्रह्मसूलभाष्यं च । ततः कुर्वन् गुरवे दक्षिणां ग्रन्थान्ते चोदितः स्वयं गुरुणा पूर्वोत्तरमीमांसयोः कर्तुमेकैकं ग्रन्थम् । प्राणैषीदसौ तन्त्वसिद्धान्तदीपिकां श्रीमत्तत्त्वकौस्तुभं च । तन्त्वसिद्धान्तदीपिकायां श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रानात्मनो गुरून् व्याहरित श्रीमद्भभट्टोजिदीक्षितः—

'अप्पय्यदीक्षि तेन्द्रानशेषविद्यागुरूनहं वन्दे। यत्कृतिबोधाबोधौ विद्वदविद्वद्विभाजकोपाधी'। रैं

एवमप्पयदीक्षितस्याऽप्यस्य गुरुत्वे सन्देहाऽवकाशो नाऽस्ति ।

३. नृसिंहाश्रममुनिः

अद्वैतवेदान्ताचार्यत्वेन प्रख्यातोऽयं श्रीनृसिहाश्रममुनिः ख्रिष्टीयषोडशशताब्द्यां वाराणसीक्षेत्रमलञ्चकार । नाम्नैव ज्ञायते यदयं कोऽपि विशिष्टः संन्यासी विद्वांश्चाऽऽसीत् । स्वयमात्मानं 'यति'–शब्देन निर्दिशत्यसौ, यथा—

'नृसिंहविज्ञापनमेतदित्थं नृसिंहनाम्ना यतिना व्यधायि ।'^३

१. शिवलीलार्णवम्, १.६

२. तत्रैवोपोद्घाते।

३. नृसिंहविज्ञापनम्, २४३

संन्यासाश्रमस्वीकरणात् प्राक् किनामधेयोऽयमासीदिति न ज्ञायते । श्रीजगन्नाथाश्रम इत्यासीदेतस्य गुरुवर्यस्य नामेत्येतदपि तेनैव समसूचि—

'जगन्नाथाश्रमगुरोश्चितं चरणरेणवः। वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम्॥ र्

श्रीनृसिंहाश्रममुनिभिर् बहवो ग्रन्था अद्वैतसिद्धान्तप्रकाशनपरा विरचिताः; यथा— अद्वैतदीपिका, अद्वैतपञ्चरत्नम्, संक्षेपशारीरकव्याख्या तत्त्वबोधिनी, पञ्चपादिकाविवरण-भावप्रकाशिका, भेदधिक्कारः, वेदान्ततत्त्वविवेकः, दीपनम् (वेदान्ततत्त्वविवेकस्य स्वोपज्ञ-व्याख्या), नृसिंहविज्ञापनञ्च । एषु केचिदेव अद्वैतदीपिका-वेदान्ततत्त्वविवेक-दीपन-नृसिंह-विज्ञापनप्रमुखा ग्रन्थाः प्रकाशिता विराजन्ते, अन्ये ग्रन्थाः सम्पादनं प्रकाशनञ्चाऽपेक्षन्ते ।

एतस्य नृसिंहाश्रममुनेः शिष्या अपि प्रख्याताः प्रतिष्ठिताश्चाऽऽसन् । श्रीनारायणाश्रम एतेषु मुख्योऽस्ति । एतेन श्रीनृसिंहाश्रममुनिविरचितभेदिधिक्कारनामधेयस्य ग्रन्थस्य भेद-धिक्कारसित्कयाच्याख्या व्यरचि । यथोक्तं तेनैव—

'इति श्रीनृसिंहाश्रममुनिश्रीचरणपरिचरणनिरतनारायणाश्रमविरिचता भेदधिकारसिंकया समाप्ता। १९०

श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रः तत्पुत्नोऽप्पयदीक्षितश्चापि तिच्छिष्यत्वेन प्रसिद्धौ स्तः किन्तु विषयेऽस्मिन् किमपि निश्चितं प्रमाणं नोपलभ्यते । प्रसिद्धस्य वेदान्तपरिभाषासञ्ज्ञकप्रकरणग्रन्थस्य रचिता श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रः श्रीनृसिहाश्रममुनि स्वपरमगुरुत्वेनोत्लिखति-—

'यदन्तेवासिपञ्चास्यैनिरस्ता भेदिवारणाः। तं प्रणौमि नृतिहाख्यं यतीन्द्रं परमं गुरुम्।।'

भट्टोजिदीक्षितस्य कनीयान् भ्राता रङ्गोजिभट्टः श्रीनृसिहाश्रममुनि स्वकीयेऽद्वैतचिन्ता-मणिनामधेये ग्रन्थे 'तदुक्तं श्रीनृसिहाश्रमगुरुचरणैः' इत्येवमसकुद् गुरुतया प्रमाणतया च

- १. तत्नैव, २४५, तथा च—'इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीमज्जगन्नाथाश्रम श्रीमत्पूज्यपादशिष्यश्रीमद्वेदान्तसिद्धान्तसाराभिज्ञश्रीनृसिहाश्रममुनिविरचितो भेद धिक्कारः सम्पूर्णः ।'—भेदधिक्कारः, पृष्पिका ।
- २. तत्नैव, सित्त्रयाव्याख्यायाः पुष्पिका । श्रीनारायणाश्रम इमं श्रीनृसिहाश्रममुनि गुरुशब्देन निर्दिशति, यथा—'काशते कलितं यस्य पदं वैदिकमस्तकैः।

भक्तमुक्त्यै समीहन्तं तं नृसिहं गुरुं भजे।।' भेदधिक्कारसित्कया, २

- ३. 'अस्यैव नृत्तिहाश्रमस्य विद्याणिष्यौ रङ्गराजाध्वरी तत्सूनुरप्पयदीक्षितण्च बभूवतुः।' नृत्तिहविज्ञापनम्, भूमिका—पृ० १
- ४. वेदान्तपरिभाषा, २

प्रस्तौति । स्वयं भट्टोजिदीक्षितोऽस्य नृसिंहाश्रममुनेः सकाशाद् अद्वैतवेदान्तज्ञानमधिगतवान् तिद्वरिवितवेदान्ततत्त्त्वविवेकनामधेयस्य ग्रन्थस्य दीपनाख्यस्वोपज्ञव्याख्याया 'विवरण'-टीकामिप विरिचितवान् । रङ्गोजिभट्टस्य नृसिंहाश्रमिशिष्यत्वे नाऽस्ति कोऽपि सन्देहः; यतो हि—नृसिंहाश्रमोऽयं स्वयं रङ्गोजिभट्टेनैव स्वगुरुत्वेन निर्दिष्टः । यद्यपि भट्टोजिदीक्षितस्य तिष्ठिष्यत्व-विषये न काऽपि तादृशी प्रबलप्रमाणरूपा सूक्तिः स्वोक्तिर्वा समुपलब्धाऽस्त्येतावता कालेन, तथापि वेदान्तसिद्धान्ते गम्भीरं ज्ञानम्, सहजगितम्, कर्नृत्वं च वीक्ष्य भट्टोजिदीक्षितस्य स्वा-उनुजेन रङ्गोजिभट्टेन सह नृसिंहाश्रमस्य शिष्यता सुतरां सम्भवाऽस्ति ।

(४) रुक्माङ्गदः सुधीः ?

एतेनैव विद्वद्वर्येण प्रेरितो भट्टोजिदीक्षितो 'तन्त्राधिकारिनिर्णय'—नामधेयं ग्रन्थं विरचितवानिति भट्टोजिदीक्षितेनैव स्वकीये तन्त्राधिकारिनिर्णयस्याऽऽरम्भमङ्गलश्लोकयोः विश्वदत्तया प्रत्यपादि, यथा—

'शुद्धवैदिकमार्गेण शिवमाराध्ययन् सदा। द्विजेन्द्रोऽसौ विजयते श्रीमान् रुक्माङ्गदः सुधीः।। तस्य धर्मैकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः। प्रीतये पाञ्चरात्रादेरधिकारी निरूप्यते॥'

एतस्य विदुषो विषये न किमपि ज्ञायते श्रूयते वा । उपर्युक्तविवरणेनंतदवश्यं प्रतिभाति यदयं रुक्माङ्गदः शिवभक्तः श्रौतस्मार्तसम्प्रदायप्रवर्तकश्चाऽऽसीत्, पाञ्चरात्नागमविषयेऽस्या-

तथा च- 'काशी के अद्वैत वेदान्त के प्रौढ तथा प्रचुर लेखक नृसिंहाश्रम भट्टोजिदीक्षित के गुरु थे। उन्होंने १५४७ ई० में अपना दार्शनिकग्रन्थ 'वेदान्ततत्त्वविवेक' (या तत्त्व-विवेक) तथा उसके अगले वर्ष उस पर स्वोपज्ञ व्याख्यान 'दीपन' का निर्माण किया। इस दीपन व्याख्या पर व्याख्या लिखी भट्टोजिदीक्षित ने जिसका नाम 'वाक्यमाला'

—काशी की पाण्डित्य परम्परा, प० ५८

या 'दीपनव्याख्या' अथवा 'तत्त्विववेकटीकाविवरण' है।

—संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ५०२ तथा च—'नृसिहाश्रम, teacher of भट्टोजि, Composed his तत्त्वविवेक in 1547 A.D.'

— History of Sanskrit Poetics, p. 324 २. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, २-३, पृ० १

पूष्टब्यमत्र—'वेदान्त का पाठ नृिंसहाश्रम से पढा था जिनकी 'तत्त्वविवेक' नामक
 टीका पर इन्होंने स्वयं विवरण नाम्नी टीका लिखी थी।'

तन्त्राधिकारिनिर्णयः xvii

ऽप्रामाण्यबुद्धिरासीत्, सम्भाव्यते चाऽस्याऽद्वैतवादिवषये गौरवबुद्धिः। किन्तु कोऽयमासीद् रुवमाङ्गदः सुधीः इति प्रश्नस्त्वनुत्तीणं एवाऽवितष्ठते । अस्य प्रश्नस्य समाधानमुद्दिश्य विकल्पद्वयं सम्मुखमायाति । उपर्युक्तेष्वेवाचार्येषु कोऽप्येको भवितुमह्ति रुक्माङ्गद इत्येकः पक्षः । तत्नापि शेषश्रीकृष्णो रुक्माङ्गदो भवितुं नार्हेति, भट्टोजिदीक्षितस्याऽस्मिन् श्रद्धाया अभावात्, भिन्नसम्प्रदायाऽवलम्बित्वाच्च । अतोऽप्पयदीक्षितो नृसिहाश्रमो वा रुक्माङ्गदः स्यादिति प्रथमः पक्षः । द्वितीयः पक्षस्त्वयमेव यद् रुक्माङ्गदोऽयमुपर्यृक्ताचार्येभ्यो भिन्नः कोऽपि नूत्न आचार्यः, यस्य विषये कुत्नापि किमप्यभिहितं नोपलभ्यते ।

भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्

श्रीरामचन्द्राचार्यविरिचतायाः प्रिक्रियाकौमुद्याश्चर्चाऽस्माभिः पूर्वमकारि । एतदिप निरूपितं यत्तैस्तैविद्वद्वये रेतस्याः प्रिक्रियाकौमुद्या बहुवो व्याख्याग्रन्था विरिचता इति । केचन ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति केचनाऽप्रकाशिता हस्तिलिखितग्रन्थागारशरणा एव विराजन्ते । एतासु व्याख्यासु द्वे व्याख्येऽतिप्रसिद्धे स्तः । ग्रन्थकर्तः पौतो विट्ठलाचार्योऽस्ति 'प्रसाद-नाम-धेयायाः प्रथमव्याख्याया रचिता । 'प्रिक्रियाप्रकाश'—नामधेयाया द्वितीयाया व्याख्याया रचिताऽस्ति शेषश्रीकृष्णाचार्यः । अयमेव शेषश्रीकृष्णाचार्यो भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुरासीद् । अस्यैव शेषश्रीकृष्णस्य सन्निधावपविश्याऽनेन व्याकरणशास्त्रविषयकं ज्ञानं समधिगतम् । विषयो-ऽयमस्माभिर् 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः' इत्यत्न पूर्वमेव प्रपञ्चितः । कालान्तरेऽनेनैव भट्टोजिदीक्षितेन स्वगुरोः शेषश्रीकृष्णस्य 'प्रिक्रियाप्रकाश'-व्याख्यायां प्रतिपादितानि मतानि स्वकी-यायां प्रौढमनोरमायामनेकत्न खण्डितानि । पण्डितराजजगन्नाथः शेषश्रीकृष्णस्य भवानि विचित्र्यस्य शिष्य आसीत् । स्वगुरोः (शेषवीरेश्वरस्य) पितुः (शेषश्रीकृष्णस्य) मतानि तच्छिष्येण भट्टोजिदीक्षितेनैव दूष्यमाणानि दृष्ट्वा सोढं न शशाक पण्डितराजजगन्नाथोऽयम् । फलतः प्रौढमनोरमायाः खण्डनायैवाऽनेन 'मनोरमाकुचमर्दनी'—नामको ग्रन्थो व्यरचि । एतत्सर्वं मनोरमाकुचमर्वन्या उपोद्घात एव स्पष्टीभवति—

'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजं प्रणम्य श्रेयसां पदम्। पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्यति गुवं गुरुद्रुहाम्।।

इह खलु केचिन्निखलिबद्वन्मुकुटमिणमयूखमालालितचरणकमलानां गीर्वाणगुरुगौरव-ग्रासमांसलमिहिममिण्डिताखण्डमहीमण्डिलानां शेषावतंसानां श्रीकृष्णाख्यिचरायांचितयोः पादुकयोः प्रसादादासादितशब्दानुशासनास्तेषु च पारमेश्वरपदं प्रयातेषु किलकालवशंवदीभवन्तस्तत्नभव-द्भिरुल्लासितं प्रक्रियाप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धनैर्दूषणे स्वयं निर्मितायां मनोरमायामाकुल्य-कार्षुः सा च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौतेरिखलशास्त्रमहार्णवमन्थाचलायमानमानसानामस्मद्गुरु-वोरेश्वरपण्डितानां तनयैर्दूषिता अपि स्वमितपरीक्षार्थं पुनरस्मामिरिप निरीक्ष्यते।

१. मनोरमाकुचमदिनी, उपोद्घातः

स्पष्टतयाऽत्र पण्डितराजजगन्नाथेन भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वेनोल्लेखोऽकारि । एतदत्र विचारणीयमस्ति यद् भट्टोजिदीक्षितकृतं गुरुमतखण्डनिमदं रागद्वेषनिबन्धनमुत रागद्वेषातीतिविद्याऽनुरागित्वमात्रनिबन्धनम् । कृते च विचारे युक्ति पश्याम उभयत्राणि । भट्टोजिदीक्षितेन स्वगुरोः शेषश्रीकृष्णस्य प्रित्रयाप्रकाशगतमतान्यनेकत्र दूषितानीति विषयस्तु प्रायः सर्वविदित एव, किन्तु तत्कृतखण्डनिमदं सर्वया युक्तिविरहितं नाऽस्ति । खण्डनाय युक्तिः परमाविषयका भवति । अतः खण्डनं सर्वत्र युक्तिपूर्वकमेव भवति । अत्राऽप्यस्ति तथैव । यथा पण्डितवर्येण भट्टोजिदीक्षितेन युक्तिपूर्वकं चिन्तितं तथैव सत्यनिष्ठाऽनुरोधानिवित्तम् इत्येवमि भवितुमहंति । इत्यं खण्डनिमदं रागद्वेषातीतिवद्याऽनुरागित्वसत्यनिष्ठाऽनुरोधमात्रनिबन्धनिति सुतरां वक्तुं शक्यते ।

खण्डनिमदं रागद्वेषमात्तिवन्धनिमत्यिष नाऽस्ति सर्वथाऽसम्भवम् । प्रिक्तयाकौमुदी-कारो रामचन्द्राचार्यो वंशतो वैष्णवसम्प्रदायावलम्ब्यासीत् । अयमासीच्छेषवंशीय आन्ध्रदेश-वास्तव्यो ब्राह्मणः । शेषश्रीकृष्णः शेषवंशीयो महाराष्ट्रप्रदेशवास्तव्यो ब्राह्मण आसीद् वैष्णवश्च । उभयोराचार्ययोर्वशस्यैकत्वे प्रमाणं नाऽस्ति किमिष । नामसाम्यं वंशस्यैकत्वभ्रमं जनयित । भट्टोजिदीक्षितः स्मार्तसम्प्रदायाऽवलम्ब्यासीदद्वैतवादी च । भट्टोजिदीक्षितस्यैको गुरुरप्यदीक्षितोऽप्यासीत् । विषयोऽयमस्माभिः 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः' इति शीर्षकान्तर्गतं पूर्वमेव प्रतिपादितः । एतस्याऽप्यदीक्षितस्य विष्णुवैष्णविद्वद्वेषोऽद्वैतसम्प्रदायाऽभिनिवेशश्च जगित प्रसिद्ध एव । यथोक्तं गुरुचरणैः श्रीमदात्मकूरु दीक्षाचार्यः—

• 'अर्वाचीना अप्पयदीक्षिता आबाल्यात् स्वयं शाङ्करमताऽवलम्बिनोऽपि केनचित्कारणेन क्रोधाविष्टाः दुरभिनिवेशवशीकृतचेतसः विष्णुवैष्णवप्रद्वेषपरवशाः शिवपारम्यस्थापनैदम्पर्येण प्रवृत्ताः ।''

यथा वा प्रतिपादितं गुरुवर्येर्नव्यमङ्गलवरदाचार्येः—

'निरूपयामोऽत्र हि दीक्षितस्य विष्णौ तदीयेषु च वैरिभावम् । शैवेषु मैत्रोमपि शङ्करार्यप्रतीपगामित्वमपि प्रमाणैः ॥'

अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तोऽनेन भट्टोजिदीक्षितेन नृसिहाश्रमगुरोः सकाशादधीतः । तस्यैवा-ऽद्वैतसम्प्रदायाचार्यगुरुविरचितस्य 'वेदान्ततत्त्वविवेक'-ग्रन्थस्य दीपनाख्याया व्याख्याया भट्टोजिदीक्षितेन 'तत्त्वविवेकदीपनविवरण'-नाम्नी टीकाऽपि विरचिता । एतेनाऽद्वैत-

^{9.} द्रष्टव्यम्—'इति श्रीमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक—श्रौतस्मार्तसत्सम्प्रदायप्रवर्तक— श्रीमद्भट्टोजिभट्टविरचितस् तन्त्राधिकारिनिर्णयः समाप्तः।' —तन्त्राधिकारिनिर्णयः, पुष्पिका, पृ० ५२

२. श्रीकण्ठसमालोचनम्, २ (उपोद्घाते)

३. तत्रैव, ५ (ग्रन्थोपक्षेपे)

सिद्धान्ताऽभिनिवेशित्वं नितान्तमस्य सहजं स्वतःसिद्धञ्चेति न साधनमहैति। एवं यद्यत्न प्रकित्पतः सम्प्रदायभेदो वस्तुतस्तात्त्विकस्तिहि साम्प्रदायको विद्वेषो निजव्याकरणशास्त्वगुरोः शेषश्रीकृष्णाचार्यस्य प्रित्रयाप्रकाशगतमतानां खण्डने कोऽपि विशिष्टो हेतुर् भिवतुमहैति।

भट्टोजिदीक्षितस्य कर्तृत्वम्

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो नानाविधविद्यानामासीत् पारङ्गतो विद्वानित्येतावता प्रपञ्चिन्तेन निबन्धनेन सुतरां स्पटीभवित । व्याकरणशास्त्रवैदुष्यविषये तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्; इत्यतः प्रमाणान्तराऽन्वेषणप्रयासो व्यर्थं एव । व्यतीतायामिष वर्षाणां चतुःशत्यां तत्प्रवितता 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी'-रूपा व्याकरणाऽध्ययनपद्धतिर् उत्तरोत्तरं महत्त्वं बिर्भात । भीमांसायाम्, धर्मशास्त्रे, अद्वैतवेदान्ते चाऽप्यासीदस्याऽप्रतिहतं वैदुष्यम् इति तद्विरचितेभयो ग्रन्थभ्यो विशवं प्रकाशते । एतद्विरचितव्याकरणशास्त्रभिन्नग्रन्थानां संख्याविषये नाऽस्त्यैक-मत्यं विद्वत्सु । पिष्डतयुधिष्ठिरमीमांसक-पिष्डतिशावदत्त-ऑफेटमहोदयैव्याकरणातिरिक्त-ग्रन्थानां याः सूच्यः स्वस्वग्रन्थेषूपनिबद्धास्ता आधृत्य सूर्यकान्तवाली-महोदयैर् द्वाविश्वात्तां ग्रन्थानां काचन सूची व्यरचि । व्याकरणभिन्नग्रन्थानां सूची यथावदव समुपस्थाप्यतेः—

- १. अद्वैतकौस्तुभः,
- २. आचारदीपः, आचारकाण्डं वा,
- ३. आशौचिंत्रशच्छ्लोकाः,
- ४. आशौचनिर्णयः,
- ५. आह्निकम्,
- ६. कारिका,
- ७. कालनिर्णयसंग्रहः,
- गोत्तप्रवरितर्णयः,
- ९. चतुर्विंशतिमुनिमतव्याख्या,
- १०. चन्दनधारणविधिः,
- ११. तत्त्वकौस्तुभः,
- १२. तत्त्वविवेकदीपनव्याख्या,
- १३. तन्त्रसिद्धान्तदीपिका,
- १४. तन्त्राधिकारिनिर्णयः,
- १४. तकीमृतम्,
- १६. तिथिनिर्णयः,

^{9.} Bhattoji Dīkṣita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 8.

- १७. तिथिनिर्णयसंक्षेपः,
- १८. तिथिप्रदीपकः,
- १९. तीर्थयात्राविधिः,
- २०. विस्थलीसेतुः,
- २१. विस्थलीसेतुसारसंग्रहः,
- २२. दशक्लोकीटीका,
- २३. दायभागः,
- २४. प्रवरनिर्णयः,
- २५. प्रायश्चित्तविनिर्णयः,
- २६. मासनिर्णयः,
- २७. वेदभाष्यसारः,
- २८. श्राद्धकाण्डम्,
- २९. संस्कारकाण्डम्,
- ३०. सन्ध्यामन्त्रव्याख्या,
- ३१. सर्वसारसंग्रहः,
- ३२. भट्टोजिदीक्षितीयञ्च।

एतस्यां सूच्यां प्रदर्शितेषु ग्रन्थेषु सर्वेऽपि ग्रन्था अद्य नोपलभ्यन्ते । ये ग्रन्था उपलभ्यन्ते तेऽपि प्रायोऽप्रकाशिता हस्तलिखितग्रन्थागारेषु संरक्षिताः किञ्चत् समुद्धारकं प्रतीक्षन्ते । एतेषामनुपलब्धानामप्रकाशितानां वा ग्रन्थानां प्रामाणिकत्वे तद्विरचितत्वे वा महतः सन्देह-स्याप्यस्त्यवकाशः । केचन ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । एतेषामितिशयमहत्त्वपूर्णग्रन्थानामक्षतं विराजते प्रामाणिकत्वम ।

सत्स्वप्येतेषु विपुलसंख्याकेषु व्याकरणशास्त्रेतरग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितस्य कीर्तिर् दिक्षु विदिक्षु सर्वेत्र व्याकरणाचार्यत्वेनैव विभ्राजते । एतस्य व्याकरणशास्त्रविषयकाश्चत्वारो ग्रन्थाः सन्त्यतिशयप्रसिद्धाः । तेषां नामानीत्थं परिगणितानि—

- १. शब्दकौस्तुभः,
- २. वैयाकरणभूषणकारिकाः,
- ३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,
- ४. प्रौढमनोरमा च।

१. शब्दकौस्तुभ:-

व्याकरणशास्त्रविषयकेषु ग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितेन सर्वप्रथमं शब्दकौस्तुभाख्यो ग्रन्थोऽयं व्यरचि । मूलरूपेणाऽयमस्ति पाणिनिविरचिताया अष्टाध्याय्या वृत्तिरूपो ग्रन्थः, किन्तु महाभाष्ये प्रपञ्चितानां विषयाणामनुशीलनपरिशीलनादिकारणादयं महाभाष्यमूलकोऽपि वक्तुं शक्यते । पातञ्जलमहाभाष्यमधिकृत्य विरचितोऽयं शब्दकौस्तुभो वस्तुतो व्याख्यानग्रन्थ एव । अष्टाध्यायीक्रमानुसारिण्यां 'शब्दकौस्तुभ' इति नामधेयायां व्याख्यायां भट्टोजिदीक्षितेन महाभाष्ये पतञ्जलिप्रदर्शिता सरणिरेवाऽनुसृता । शब्दकौस्तुभस्य मङ्गलाचरणे भट्टोजि-दीक्षितेन स्वयमेव समसूचि—

'नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम् । फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥''

यद्यपि ग्रन्थोऽयं सम्पूर्णामण्टाध्यायीमधिक्वत्य भट्टोजिदीक्षितेन विरचितस् तथाप्यद्याऽपूर्णं एवोपलभ्यते । अष्टाध्यायेषु प्रथममध्यायद्वयम्, तृतीयाध्यायस्य पादद्वयम्, चतुर्थंश्च सम्पूर्णो-ऽध्याय इत्येतावानेवांश उपलभ्यतेऽद्य । शब्दकौस्तुभस्याऽस्याऽसम्पूर्णोपलब्धेः कारणं यद्यपि न ज्ञायते समीचीनतया, तथापि विषयेऽस्मिन् काचिज् जनश्रुतिः प्रचिलतोपलभ्यते । तदनुसारं भट्टोजिदीक्षितः स्वजीवन एवाऽनितरसाधारणीं प्रसिद्धि प्रतिष्ठाञ्चाऽवाप्तवान् । एतद् दृष्ट्वा तदुत्कर्षाऽसिहष्णव ईष्यालवश्च केचन तद्विरचितं शब्दकौस्तुभं सञ्चोर्यं विनाशितवन्तः । भट्टोजिदीक्षितः स्वाऽसाधारणस्मरणशक्त्या स्मृत्वा ग्रन्थस्य कञ्चनांशं पुर्नालखितवान् । किन्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु पव । नैताः कदापि प्रमाणतया स्वीक्रियन्ते प्रमाणविद्धिः ।

२. वैयाकरणभूषणकारिकाः—

ग्रन्थोऽयं कारिकारूप इति तु ग्रन्थनाम्नैव विश्वदीभवति । एतस्मिन् ग्रन्थे द्वासप्तिति-कारिका निबद्धा उपलभ्यन्ते । 'शब्दकौस्तुभ'-ग्रन्थस्य रचनाया अनन्तरं भट्टोजिदीक्षितेन द्वितीयो 'वैयाकरणभूषणकारिका'-सञ्ज्ञको ग्रन्थो निरमायीति प्रथमयैव कारिकया स्पष्टी-भवति । यथा—

- शब्दकौस्तुभ:, ३
- २. द्रष्टव्यम्— 'इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्नमिह दर्शितम्। विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः **शब्दकौस्तुभे**॥'

— सिद्धान्तकौमुदी, उत्तरकृदन्त०, अन्ते

तथा च 'विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः'

- प्रौढमनोरमा, (अतो लोप: इति सुत्रे)

अथ च तत्रैव शब्दरत्ने—'शब्दकौस्तुभे षाष्ठे'

एतैरुद्धरणैः सिद्धान्तकौमुद्धाः प्रौढमनोरमायाश्च पूर्वमेव समग्रः शब्दकौस्तुभो विरचित आसीदिति सिद्ध्यति ।

- jealous of the reputation and recognition of Bhattojis' works, his opponents stole away the manuscript copy of the Kaustubha and, on their part, finally destroyed it. Bhattoji, however, thanks to his sharp memory, re-wrote some portion of it, and hence the incompleteness of the work even today."
  - -Bhattoji Diksita: His Contribution to Sanskrit Grammar p. 6

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः। तत्र निर्णीत एवाऽर्थः संक्षेपेणेह कथ्यते॥'

शब्दकौस्तुभे ये येऽर्था विस्तरेण व्याख्यातास्त एवाऽत्न कारिकासु संक्षेपेण प्रतिपादिताः सन्ति । महाभाष्याश्रितोऽस्ति शब्दकौस्तुभः, शब्दकौस्तुभाश्रिताश्च सन्ति वैयाकरणभूषण-कारिकाः । अनया परम्परया वैयाकरणभूषणकारिका अपि महाभाष्याश्रिताः सन्तीति वक्तुं शक्यते । एतासां कारिकाणामनुशीलनेन स्पष्टीभवति यच्छब्दकौस्तुभरचनायाः प्रयोजनद्वय-मासीत्-(१) पाणिनिस्त्वानाश्रित्य वृत्तिप्रणयनम्, (२) व्याकरणदर्शनमधिकृत्य स्वमन्तव्य-प्रकाशनञ्च । एवं शब्दकौस्तुभ उद्देश्यद्वयस्य साङ्कर्यं सञ्जातम् । तस्यैतस्य साङ्कर्यंदोषस्य निराकरणायैकैकमुद्देश्यमधिकृत्य भट्टोजिदीक्षितेन ग्रन्थद्वयं प्रणीतम् । वृत्त्यर्थं वैयाकरणसिद्धान्त-कौमुदी प्रणीता व्याकरणदर्शनप्रपञ्चनाय वैयाकरणभूषणकारिकाश्च ।

३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी—

अयमस्ति प्रिक्रियासम्प्रदायस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णः सर्वोत्कृष्टश्च ग्रन्थः। पाणिनीयव्याकरणाऽध्ययनार्थमयमेव ग्रन्थो निर्विवादरूपेण साम्प्रतं सर्वजनसम्मान्यतया विराजते।
यद्यपि भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुदीरचनायाः प्रागेव 'शब्दकौस्तुभः' 'वैयाकरणभूषणकारिकाः' चेति ग्रन्थद्वयं निरमायि, तथाप्यद्वितीयिनःसपत्नवैयाकरणत्वेनाऽस्य प्रतिष्ठा
कौमुदीरचनाऽनन्तरमेव जाता। सिद्धान्तकौमुदीरचनायाः पृष्ठे रामचन्द्राचार्यविरचितायाः
प्रक्रियाकौमुद्याः स्वगुरुशेषश्रीकृष्णाचार्यविरचितायाश्च प्रकाशाख्यव्याख्यायाः प्रभावः
'सिद्धान्तकौमुदी' इति ग्रन्थनाम्नैव स्पष्टीभवति। प्रकाशाख्यव्याख्यायाः सिद्धान्तशब्दं प्रक्रियाकौमुदी-शब्दात् कौमुदीशब्दञ्च स्वीकृत्य 'सिद्धान्तकौमुदी' इति ग्रन्थस्य सञ्ज्ञा
निरूपिताऽभूत्। सिद्धान्तकौमुदीमिमामुद्दिश्याऽपेक्षितं विवरणमस्माभिरत्वैव 'प्रक्रियापरम्परा
भट्टोजिदीक्षितश्च' इति शीर्षकान्तर्गतं विशिष्य न्यरूपीति नेह प्रपञ्च्यते।

४. प्रौढमनोरमा-

भट्टोजिदीक्षितस्याऽयमस्त्यन्तिमो महत्त्वपूर्णश्च व्याकरणशास्त्रविषयको ग्रन्थः । अयं प्रौढमनोरमाख्यो ग्रन्थः सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यारूप एवाऽस्तीति स्वयं ग्रन्थकारेण समसूचि—

> 'ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोगिरः। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम्॥'

१. वैयाकरणभूषणकारिकाः, १

२. 'बह्वौ सुवर्णमिव यत्परिशोध्य शब्दालङ्कारनामनि मया विहिते निबन्धे । उद्धृत्य सारमिदमीयमिहोपबद्धं सिद्धान्तशुद्धिविबुभुत्सुजनानुरोधात् ॥' —प्रकाशः. ४४

३. प्रौढमनोरमा, मङ्गलश्लोकः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः xxiii

यद्यप्यतािऽस्मन् श्लोके प्रौढमनोरमायाः सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यास्वरूपत्वं स्पष्टं प्रतिज्ञातं तथािष सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यदयं प्रन्थः सिद्धान्तकौमुद्या न व्याख्यानमात्रम्, अपितु व्याख्यास्वरूपत्वेऽिष व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिविषयाणां सिद्धान्तानाञ्च स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनात् खण्डनमण्डनात्मकं स्वतन्त्रं शास्त्रम् । भट्टोजिदीक्षितेनाऽस्मिन् ग्रन्थेऽनेकपूर्ववित्वैयाकरणानां मतािन खण्डियत्वा सिद्धान्तरूपेण स्वपक्षस्य युक्तियुक्तं सबलञ्च प्रतिष्ठापनमकािर । अत्र विमर्शकानां मनिस सहजमेव प्रश्नोऽयं समुदेति यदेतस्यां प्रौढमनोरमायां प्रतिपादिताः सर्वेऽिष सिद्धान्ताः सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वमेव सुष्ठु निरूपिताः, किमर्थं तर्दि तदेव प्रयोजनमनुसन्धाय नूतनग्रन्थस्य निर्माणे प्रवृत्तिर् इति ? एवं प्रतिभाति यत् सिद्धान्तकौमुदीरचनाया अनन्तरम् अद्वितीयवैयाकरणत्वेन प्रतिष्ठितस्याऽस्य सर्वत्र प्रसृतां कीितं दृष्ट्वाऽसिह्ण्णुतापरवशाः केचन विद्वांसः सभासु विद्वद्गोष्ठीषु च तत्र प्रतिपादितान् सिद्धान्तान् खण्डियतुं दूषियतुञ्च बद्धपरिकरा अभवन् । तेषां दूषणानां समर्थं प्रबलञ्च निराकरणं यथा भवेत् तथाऽनेनाऽिष विद्वद्वर्येण प्रयतितव्यम्, सम्भवतो ग्रन्थस्याऽस्य रचनाया इयमेवाऽस्ति पृष्ठभूमिः प्रेरणा च ।

एविममान् व्याकरणशास्त्रविषयकग्रन्थान् बहून् व्याकरणशास्त्रेतरग्रन्थांश्च विरचय्य भट्टोजिदीक्षितोऽयं संस्कृतजगत्यमरः सञ्जातः ।

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

भट्टोजिदीक्षितेन व्याकरणशास्त्रभिन्नानां येषां द्वाविश्वत्संख्याकानां ग्रन्थानां रचनाऽकारि तेषामेका सूची पूर्वमेवाऽस्माभिः प्रादिश । तेषु ग्रन्थेषु 'तन्त्वाधिकारिनिर्णयः' इति नामधेयो-ऽस्त्येको महत्त्वपूर्णो विशिष्टश्च ग्रन्थः । ग्रन्थस्यास्य नाम्नैव स्पष्टीभवति यदयं ग्रन्थः तन्त्वाधिकारिनिर्णयार्थं प्रणीतो विराजते । प्रथमं तावत् 'तन्त्वाधिकारिनिर्णयः' इति ग्रन्थनाम्ना किमस्त्यभिन्नेतं भट्टोजिदीक्षितस्येति सम्यगनुशीलनीयम् । तन्त्वाणामधिकारी तस्य निर्णयः तन्त्वाधिकारिनिर्णयः इत्यर्थस्तु स्फुट एव ।

तन्त्रशब्दस्यार्थः तन्त्रसाहित्यस्य वैविध्यञ्च

तन्त्रशब्दस्तु 'तनु विस्तारे' इति तनादिगतोभयपदिधातोः कर्त्वादौ ष्ट्रन् ('सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' उ० २/१४९) प्रत्यये कृते तनोति तन्यते वेति तन्त्रम् इत्यस्मिन्नर्थे निष्पद्यते । अर्थ-श्चायं तन्त्रग्रन्थेष्वपि स्वीकृतः । यथोक्तं विष्णुसंहितायाम्—

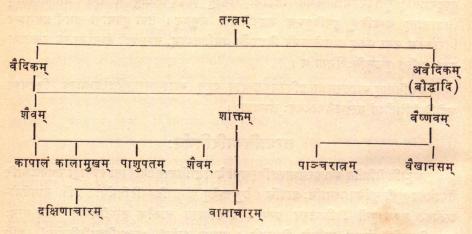
> 'सर्वेऽर्था येन तन्यन्ते त्रायन्ते च भयाज्जनाः। इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते॥'

यथा वाऽभिहितं कालिकातन्त्रे—

१. विष्णुसंहिता, २.१०, ११

'तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् । त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥''

इत्येवं तन्त्वशब्दस्य 'शास्त्रविशेषः' इत्यर्थः सुतरां संगच्छते । ।आगमशब्दोऽिष 'शास्त्रविशेषः' इत्यिस्मन्नेवाऽर्थे प्रयुज्यते । तस्यैतस्य तन्त्वनामधेयस्य शास्त्रस्य वैदिकाऽवैदिकभेदेनाऽस्ति द्वैविध्यं प्रसिद्धम् । बौद्धादितन्त्वाण्यवैदिकतन्त्वेष्वन्तर्भविन्ति । वैदिकानि तन्त्वाणि शैवशाक्त-वैष्णवभेदेन विधा विभक्तानि सन्ति । शैवतन्त्वाणि कापालकालामुखपाशुपतशैवभेदेन चतुर्धा भिद्यन्ते । दक्षिणाचार-वामाचारभेदेन शाक्ततन्त्वाणि द्विधा भिन्नानि सन्ति । वैष्णव-तन्त्वाणामिष पाञ्चरात्रवैखानसभेदेन द्वौ भेदौ प्रसिद्धौ स्तः । तन्त्वशास्त्रस्यैतद्वैविध्यमधः प्रदिशितेन चित्रेण स्पष्टीभवित—

तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषय:

एतस्य विस्तृतस्य तन्त्रशास्त्रस्य कोऽस्त्यधिकारी अधिकारिविशिष्टो वेत्यस्ति तन्त्रा-धिकारिनिर्णयस्याऽस्य प्रतिपाद्यो विषयः । यद्यपि ग्रन्थनाम्नाऽयमेव विषयो ग्रन्थकर्ता प्रतिज्ञातोऽस्ति तथापि समग्रस्य ग्रन्थस्य सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यदत्र सर्वस्याऽपि तन्त्रशास्त्र-स्याधिकारिणां प्राधान्येन निरूपणं नोपलभ्यते, केवलं पाञ्चरात्रशास्त्रस्याऽकि।रिणश्चर्चा सुविशदं प्रकाशतेऽत्र । उपक्रमोपसंह।रदर्शनादप्ययमेव ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषयो निस्सन्दिग्ध-तया प्रमाणितो भवति । तद्यथोपक्रमः—

> 'तस्य धर्मैंकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः । प्रीतये पाञ्चरात्रादेरधिकारी निरूप्यते ॥'

^{9.} कालिकातन्त्रम्, भारतीय तन्त्रशास्त्र, पृ० ३०५ (उदाहृतम्)

२. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, ३

'पाञ्चरातादेरधिकारी निरूप्यते' इत्येवं प्रतिज्ञातं ग्रन्थोपक्रमे । ग्रन्थनामाऽनुरोधेन ग्रन्थोऽ्यं 'तन्त्राणामधिकारी निरूप्यते' अथवा 'सर्वतन्त्राणामधिकारी निरूप्यते' इत्येवमा-रभ्येत । न चाऽऽरभ्यते । पाञ्चरात्रस्यैव प्रधाननिरूपणीयविषयत्वं प्रतिज्ञातमवगम्यते, तस्य नाम्नोव्लेखात् । एवमेव ग्रन्थस्योपसंहारोऽपि द्रष्टव्योऽस्ति । तद्यथा—

'उभयथापि वैदिकान् प्रति पाञ्चरात्नादयो नाऽनुष्ठापका इति निविवादमेव। तस्मात् पतितादय एव शङ्खचक्राद्यङ्कनादावधिकारिण इति सिद्धम्।'

अतोक्तं शङ्खचकाद्यङ्कानं पाञ्चराततन्ताणामेव मुख्यः प्रतिपाद्यविषयः। एवं यथोप-क्रान्तं तथैवोपसंहृतम्। उभयत पाञ्चराततन्ताणामेव प्रधानतया चर्चाविषयत्वमभिहितम्। एवं च सित 'पाञ्चरात्नाधिकारिनिर्णयः' 'पाञ्चरात्नाद्यधिकारिनिर्णयः' इति ग्रन्थनाम प्रतिपाद्यविषयानुरोधेनाधिकमौचित्यावहं भवेत्। न केवलमुपक्रमोपसंहारयोरिपतु समग्रेऽिप ग्रन्थे सर्वत पाञ्चरात्नतन्त्नमेव मुख्यप्रतिपाद्यविषयत्या प्रकाशते।

पाञ्चरावतन्वाणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविमर्शः

पाञ्चरात्नागमानामप्रामाण्यं शङ्कराचार्येण कुमारिलभट्टेन च सर्वप्रथमं स्वकीये शारी-रक्तभाष्ये तन्त्ववार्तिके च विशवतया प्रत्यपादि । ततः पूर्वं पाञ्चरात्नाऽप्रामाण्यवादी कोऽप्या-सीदिति तु वयं न जानीमः । शङ्कराचार्याऽनुसारमप्रामाणिकानि पाञ्चरात्नतन्त्वाणि, यतो ह्यत्न जीवोत्पत्तिः वेदनिन्दा च प्रतिपादिताऽवलोक्यते । सर्वञ्चैतद् वेदविरुद्धम्, तस्माद-प्रामाण्यं पाञ्चरात्नतन्त्वाणाम् । कुमारिलभट्टेनापि पाञ्चरात्नशास्त्रस्य वेदविरुद्धार्थप्रतिपाद-नादप्रामाण्यं स्वकीये तन्त्ववार्तिके स्पष्टतया न्यरूपि । एतदनन्तरं पाञ्चरात्नाऽप्रामाण्य-वादिनां काचन विशवपरम्परैवाऽऽविर्भूता दृष्टिपथमुपयाति । प्रायः सर्वेऽपि वैष्णवेतर-ब्रह्मसूत्रभाष्यकाराः पाञ्चरात्नाऽऽगमविषयकं 'उत्पत्त्यसम्भवाऽधिकरणम्' शङ्कराचार्यप्रदिशिते-

१. तत्रैव, पृ० ५२

⁽ख) 'चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दा-दर्शनात्' — तत्रैव, ४.२.४५

३. 'यान्येतानि त्रयीविद्भित्तं परिगृहीतानि किञ्चित्तन्मिश्रधमंकञ्चुकच्छायापिततानि लोकोपसंग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीताऽसम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापित्तप्राययुक्तिमूलोपिनबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यग्रन्थ-परिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि ।

नैव वर्त्मना व्याख्यातवन्तः । कुमारिलभट्टेन च पाञ्चरावित्राकरणाय काचिदन्यैव सरणि-रङ्गीकृता । एतदनुसारमपि पाञ्चरावागमानां सुदृढमस्त्यप्रामाण्यम्, तव प्रतिपादितदी-क्षाऽपवर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धे प्रमाणाऽभावात्, उपनयनादिसंस्कृतानामपि भगवदारा-धनाऽधिकाराऽवाष्त्यर्थं दीक्षालक्षणविलक्षणाऽवैदिकसंस्कारवर्णनात्, जात्या 'कर्मणा च वयीमार्गादपभ्रष्टभागवतजनपरिग्रहकारणात्, विद्यास्थानेष्वपरिगणनात्, लोकव्यामोहनार्थ-त्वात्, पौरुषेयत्वात्, पाषण्डत्वेन परिगणनाच्च । १

एतदनन्तरं जयन्तभट्टेनाऽत्नोत्थापितानामाक्षेपाणां प्रबलं निराकरणमकारि स्वकीयायां न्यायमञ्ज्ञर्याम्, न्यायकलिकायाम्, आगमडम्बरे च । एतन्मतानुसारं वेदागमयोः प्रामाण्य-प्रकारे किमध्यन्तरं नाऽस्ति । यथा पाञ्चरात्वागमाः पौरुषेयाः सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वात्, तथैव वेदा अपि सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वात् पौरुषेया एव । अतएव समानमेव प्रामाण्यमुभयोः । जयन्त-भट्टाऽनन्तरं विशिष्टाद्वैनदर्शनस्य प्रसिद्धेनाऽऽचार्येण यामुनाचार्येण 'आगमप्रामाण्यम्' इति नामधेयं ग्रन्थरत्नं व्यरचि । ग्रन्थोऽयमनेनाचार्यवर्येण पाञ्चरात्वागमानां प्रामाण्यस्थापना-मृद्दिश्यैव विरचितः । शङ्कराचार्यंकुमारिलभट्टोपस्थापितानां प्रायः सर्वेषामप्याक्षेपाणां समुचितं युक्तियुक्तं प्रबलञ्च निराकरणं ग्रन्थेऽस्मिन् द्रष्टं शक्यते ।

विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यैः श्रीमद्रामानुजाचार्यैः स्वपरमगुरुयामुनाचार्यप्रदशितामिमामेव व्याख्यानसरणिमवलम्ब्य स्वकीये श्रीभाष्याभिधे शारीरकभाष्ये पाञ्चराताधिकरणापरपर्यायम् उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं व्याख्यातं समीचीनतया । एतस्मिन्नधिकरणे
पाञ्चरात्तप्रामाण्यस्थापनमेवाऽस्ति बादरायणस्याऽभिष्रेतिमित्येतैराचार्यवर्येरत् सुष्ठु प्रतिपादितम् । तदनन्तरं त्रयोदश-चतुर्दशिख्ष्टाब्दे शताधिकग्रन्थिनर्माता प्रसिद्धाचार्येण श्रीमद्देदान्तदेशिकेन स्वग्रन्थेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं युक्तिपूर्वकं बलपूर्वकञ्च सम्भितम् । पाञ्चरातविषयनिरूपणायैतद्विरचितः 'पाञ्चरात्रप्रमाण्यमधिकृत्याऽनुकूलत्याऽननुकूलत्या वाऽनुशीत्तितसर्वैरिष ब्रह्मसूत्रभाष्यकारैः पाञ्चरात्रप्रामाण्यमधिकृत्याऽनुकूलत्याऽननुकूलत्या वाऽनुशीत्तितमृत्पत्त्यसम्भवाऽधिकरणमिदम् । पाञ्चरात्रप्रामाण्यादिमर्शात्मकम् एतन्महत्त्वपूर्णं
साहित्यं भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं विरचितं प्रतिष्ठितञ्चाऽऽसीत् ।

तन्त्राधिकारिनिण्यस्य वैशिष्ट्यम्

एवं भट्टोजिदीक्षितस्य 'तन्त्राधिकारिनिर्णय'-ग्रन्थस्य रचनायाः पूर्वमेतावती साहित्य-सम्पदा १९०ठभूमित्वेनाऽऽसीत्। पाञ्चरात्राऽऽगमप्रामाण्यमधिकृत्य कुमारिलभट्टस्य शङ्करा-चार्यस्य च मतानि तन्त्राधिकारिनिर्णये विस्तरेण समुदाहृतानि विराजन्ते। किन्तु महत आश्चर्यस्य विषयोऽयमस्ति यत् कुत्राऽप्यस्मिन् ग्रन्थे यामुनाचार्यस्य, रामानुजाचार्यस्य, जयन्तभट्टस्य, वेदान्तदेशिकस्य च नामान्यपि द्रष्टुं न शक्यन्ते, तत्प्रतिपादितसिद्धान्तानां

पर्वोऽप्ययं विषयः पूर्वपक्षत्वेन यामुनाचार्यविरिचते 'आगमप्रामाण्य'-नामधेये ग्रन्थे विश्वदत्तया प्रपञ्चितो वर्तते ।

तन्त्राधिकारिनिर्णयः xxvii

समावेशस्य तु कथैव का। कथं वा भिवतुमेवमहंति यद् भट्टोजिदीक्षितसदृशः प्रामाणिको विद्वान् यामुन-रामानुजसदृशान् सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यान् न जानाति, जानाति चेन्नोदाहरति। भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुरप्यदीक्षितो वेदान्तदेशिकेन तथा प्रभावित आसीद् यथा विरोधिसम्प्रदाय-स्थेनाऽप्यनेन तद्विरचितयादवाभ्युदयमहाकाव्यस्य काचन टीका विरचिता। वेदान्तदेशिकविर-चितयोः पादुकासहस्रहंससन्देशयोरिप टीकेऽनेन विरचित इति निगद्यते, किन्तु टीकाद्वयमिदं साम्प्रतं नोपलभ्यते। तस्यैतस्याऽप्यदीक्षितस्य शिष्यो भट्टोजिदीक्षितस्तमिप वेदान्तदेशिकं न जानातीति न विश्वासपदवीमधिरोहति।

प्रश्नस्त्वयं समुदेति यत् सत्स्वय्यनेकेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्याऽप्रामाण्यवादिषु स्वनामधन्या-चार्यविरचितेषु तेषु ग्रन्थेषु तन्त्राधिकारिनिर्णयाऽऽख्यस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचनायाः किं नामौचित्यमिति । नूतनग्रन्थस्य रचनायां किमप्यौचित्यं भवत्येव । अतः सर्वप्रथमिदमेवा-ऽस्माभिर् विचारणीयं यत् तन्त्राधिकारिनिर्णयाख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् किं कोऽपि विषयो नूतनत्या प्रतिपादितोऽस्ति न वा । ग्रन्थस्य सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यद् वस्तुतोऽत्नाऽस्ति काचिन्नूतनता-ऽपूर्वता वा । कीदृशी च साऽपूर्वतेति जिज्ञासायां निरूप्यते ।

भट्टोजिदीक्षितात् प्राक् सर्वेषामप्याचार्याणामुद्देश्यं पाञ्चरात्नादितन्त्नाणामप्रामाण्य-निरूपणं प्रामाण्यस्थापनञ्चाऽऽसीत् । तत्नाऽप्रामाण्यनिरूपणं यथा—

शङ्कराचार्यः स्वकीयशारीरकभाष्यस्योत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे वेदविरुद्धार्थप्रतिपादनादेव भागवताऽपरपर्यायपाञ्चरात्वागमानामप्रामाण्यं साध्यति । तदनुसारं पाञ्चरात्वागमेषु वेदविरुद्धा जीवोत्पत्तिर् वेदिनन्दा च प्रपञ्चिताऽवलोक्यते । जीवोत्पत्तिर् वेदिनन्दा चेति हेतुद्वयं प्राधान्येन प्रदिश्ततं शङ्कराचार्येण । तस्माद् वेदविरुद्धत्वादप्रामाण्यमेतेषां पाञ्चरात्वान्गमानाम् । एतदनन्तरं प्रायः सर्वेऽपि वैष्णवेतरशारीरकभाष्यकारा अवैदिकत्त्वादेव हेतोः पाञ्चरात्वाद्यान्गमानामप्रामाण्यं साधितवन्तः कुमारिलभट्टे नाऽपि वेदविरुद्धत्वादेव हेतोः पाञ्चरात्वाद्यान्गमानामप्रामाण्यं साधितम् । एतदर्थं ये हेतवस्तेनोक्ताः तेषां चर्चाऽस्माभिः पूर्वम् (२६ पृष्ठे) अकारि । तेषां सर्वेषां हेतूनामुद्देश्यमेतेषामागमानामप्रामाण्यसाधनमेवाऽस्ति । पाञ्चरात्वा-प्रामाण्यवादिष्वाचार्येषु शङ्कराचार्यः कुमारिलभट्टश्चेत्येतदाचार्यद्वयमेव मुख्यतममस्ति । यद्यपि सन्त्यन्येऽप्यप्रामाण्यवादिन आचार्याः किन्तु प्रायस्तत्वैदुक्तार्थस्यैवाऽनुवादकत्वमस्ति ।

तदनन्तरं प्रामाण्यवादिन आचार्याः सम्मुखमायान्ति । यामुनाचार्योऽस्त्येतेषु प्रधानभूतः, सम्प्रदायप्रवर्तको रामानुजाचार्यश्च । अन्ये प्रामाण्यवादिन आचार्याः प्रायस्तत्प्रदर्शितमध्वान-मेवाऽनुसरन्ति ।

एवं भट्टोजिदीक्षितात् प्राक् पाञ्चरात्नाद्यागमविषयकी या चर्चा प्राचलत् तस्याः केन्द्रस्थो विषयः प्रामाण्यसिद्धिरप्रामाण्यसिद्धिवीऽऽसीत्। सम्प्रति तन्त्नाधिकारिनिर्णयस्या-ऽस्य क इवास्ति प्रतिपादनीयांश इत्यस्माभिः परिशीलनीयम्। ग्रन्थोऽयं तन्त्नाणां प्रामाण्यम-प्रामाण्यं वा विचारयितुं न प्रवृत्तः। वस्तुतो भट्टोजिदीक्षितेनाऽतेदम्प्रथमतया 'को वास्त्य- धिकारी पाञ्चरात्वतन्त्राणाम्' इत्ययं विषयो विमर्शपदवीमानीतः । इदमेवाऽस्ति वैशिष्ट्यं ग्रन्थस्यैतस्य । प्रतिज्ञातञ्चैतत् प्रस्तावनायां ग्रन्थकारेण । यथा—

'तस्य धर्मैकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः । प्रीतये पाञ्चरात्नादेरधिकारी निरूप्यते ॥'

'तन्त्राधिकारिनिर्णयः' इत्यत्र प्रयुक्तस्य तन्त्रशब्दस्यार्थो ग्रन्थकारेण स्वयमेव स्पष्टीकृत एतिस्मन् श्लोके पाञ्चरात्रादेरिधकारीति कथयता । तन्त्रस्याऽधिकारी तन्त्राधिकारी । कस्य तन्त्रस्य ? पाञ्चरात्रादेः । पाञ्चरात्रस्य नाम्नोल्लेखात् प्राधान्यम्, अन्येषां तन्त्राणाम् 'आदि'-शब्देन निर्देशाद् अप्राधान्यञ्च सुतरामुक्तं भवति । तन्त्राणामेतेषामप्रामाण्यप्रतिपादनं नाऽस्ति ग्रन्थस्याऽस्य प्रतिपाद्यो विषयः । अप्रामाण्यमेतेषां पूर्वपक्षरूपेणैव निर्दिष्टमुपलभ्यते । यथा—

'स्यादेतत्, पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सत्यधिकारिविशेषचिन्ता युज्यते। तदेव तु दुर्लभम्।'२

अत्रोक्तस्य पाञ्चरातादीनामप्रामाण्यस्य सिध्यर्थं प्रमाणरूपेण कौर्म-वासिष्ठलैङ्ग-हेमाद्विश्राद्धकाण्ड-सूतसंहिता-पराशरपुराणादीनां वचनान्युदाहृतानि विराजन्ते । एषाऽप्रामा-ण्योक्तिस्तित्सिद्धिश्च पूर्वपक्षरूपेणैव प्रस्तुताऽस्ति ग्रन्थकारेण । वस्तुतो पाञ्चरात्नादितन्त्ना-णामप्रामाण्यं भट्टोजिदीक्षितस्येष्टं नाऽस्ति । यथा तेनैवोक्तम्—

'तस्मात् कौर्म-वासिष्ठलैङ्ग-ब्रह्मवैवर्त-पराशरपुराणादीनां पूर्वमीमांसायां हेमाद्रिमाधवनिबन्धानाञ्च पर्यालोचनया पाञ्चरात्रादोनामप्रामाण्यमिव लक्ष्यते, इति चेत्, अत्राच्यते-अस्ति तावदमोषां प्रामाण्यम् ।''

यद्यस्त्येतेषां तन्त्राणां प्रामाण्यं तर्हि पूर्वोदाहृतानामप्रामाण्यप्रतिपादकानां कौर्मादिव-चनानां का गतिः स्यात्, इतीमां शङ्कां स्वयमेवोत्थाप्य निराकरोति ग्रन्थकारः । यथा—

'न चैवं प्रागुक्तकौर्मादिवचनिवरोधः । वैदिकं प्रत्यननुष्ठापकत्वे तात्पर्यात् ।'*

भवतु नाम वेदिविरुद्धांशस्याऽप्रामाण्यम्, किन्तु योऽशो वेदाऽविरुद्धः तस्य प्रामाण्यं कथं न स्यात्। वस्तुतो मीमांसकास्तवापि प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति। स्तसंहितावचनमुदाहृत्य भट्टोजिदीक्षितो वेदाऽविरुद्धांशस्य प्रामाण्यमित्थं समर्थयिति—

१. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, ३

२. तत्रैव, पृ० १

३. तत्रैव, पृ० १०

४. तत्रैव

४. द्रष्टव्यम् – 'तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेनाऽपे-क्षितव्यमिति।' तन्त्रवार्तिकम्, पृ० १२४

'उक्तञ्च मुक्तिखण्डे चतुर्थाऽध्याये—

तथापि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुद्ध्यते । सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिदधिकारिणाम् ॥

इति । वेदाऽविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्कय तद्भवत्येवाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह तथाऽपीति माधवः ।'१

सूतसंहिता-वासिष्ठलैं ङ्गादीनां वचनानि प्रमाणत्वेनोदाहृत्य ग्रन्थकारस्याऽस्त्ययं निष्कर्षो यदिधकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्यं निस्सन्दिग्धमेवेति न सर्वथा-ऽप्रामाण्यमेतेषाम्—

'इत्यत्न ह्यधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्यं स्पष्टमेव लभ्यते । न चाऽत्न तस्मात्त्वं पाञ्चरात्नोक्त-इत्यादि भगवद्वचनेन सर्वान् प्रति प्रामाण्य-मे वोक्तम् ।'^२

एवमधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सिद्धे सित तादृशोऽधिकारिविशेषः को वाऽस्तीति सहजः प्रश्नः समुल्लसित मनिस । प्रश्निममं स्वयमेवोत्थाप्य भट्टोजिदीक्षि-तस्याऽत्नेदमुत्तरमिस्त—

'इममेव शाण्डिल्यं स्मारयद्भिराचार्येरिधकारिभेदेनैव प्रामाण्यं विभावितम् । स्यादेतत्, एवमपि तन्त्रेषु कोऽधिकारी को नेति चेत् ? उच्यते-

शापाद् वा गौतमादीनां पापाद् वा महतो नराः। ये गता वेदबाह्यत्वं ये च सङ्कीर्णयोनिजाः। तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ स्त्रीशूद्राश्च यथायथम्॥'

एतदनन्तरं कूर्मपुराणस्य वचनान्युदाहृत्यैव प्रतिपादयति ग्रन्थकारः—

'अत्र च भ्रष्टानां कथञ्चिद् गतिप्राप्तये आगमाः प्रणीता इत्युक्त्या तेषां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च स्पष्टमेव ।'

एवमेवाऽग्रेऽपि-

१. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, पृ० १०

२. तत्रैव, पृ० १८

३. तत्रैव

४. तत्रैब, पु० २१

'पाञ्चरात्नादीनां न श्रुतिपुराणसाम्यं किन्तु पतितादीन् प्रत्येवाऽनुष्ठापक-त्वम्, कालविलम्बेन कथञ्चिदुपकारकत्वं चेति तस्मिन्नेव प्रघट्टके माधवः।''

तथा च-

'इत्थं श्रुतिभ्रष्टानामागमेष्वधिकारः सिद्धः । तथा सङ्करजानामप्यधिकारः कौर्मे द्वात्रिशेऽध्याये दिशतः ।'

अपि च-

'स्त्रीशूद्राधिकारो भागवते दशमस्कन्धे दर्शितः— तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग् भवेत्। यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः।।'

अन्ते चैवमुपसंहतं ग्रन्थकारेण-

उभयथापि वैदिकान् प्रति पाञ्चरात्रादयो नाऽनुष्ठापका इति निर्विवादमेव। तस्मात्पतितादय एव शङ्खचक्राङ्कनादावधिकारिण इति सिद्धम्।'

एवं ग्रन्थकारानुसारं पाञ्चरात्नादीनामागमानां सर्वथा नाऽप्रामाण्यम् । वस्तुतोऽस्त्येतेषां वैदिकान् प्रत्यप्रामाण्यम् , पिततान् (श्रुतिश्रव्धान्, सङ्करजान्, कुण्डगोलकादीन्, स्त्रीशूद्रा-दींश्च) प्रति च प्रामाण्यम् । सर्वेऽिष पूर्वाचार्याः तन्त्राणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविषयिकीं चर्ची कृतवन्तः स्वग्रन्थेषु । किन्तु भट्टोजिदीक्षितस्य विचारणीयविषयः पूर्वाचार्यभ्यो भिन्नः 'कः खलु तन्त्राणामधिकारी' इत्येतादृशी भवत्यापातप्रतीतिर् ग्रन्थावलोकनात्, इदमेवाऽस्ति वैलक्षण्यं वैशिष्ट्यञ्च भट्टोजिदीक्षितस्य । किन्तु विचारे क्रियमाणे न किमिष वास्तविकमन्तरं भट्टोजिदीक्षितपूर्वाचार्ययोर्मध्ये दृष्टिपथमुपयाति । पिततादीन् प्रति प्रामाण्यस्य निर्धारणमिष फलतस्तेषां तन्त्राणामप्रामाण्य एव पर्यवस्यति । यथा मीमांसकमतं प्रस्तुवन् यामुनाचार्यो निगदति—

एवं जात्या कर्मणा च त्रयीमार्गादपभ्रष्टभागवतजनपरिग्रह एव पाञ्च-रात्नशास्त्रप्रतिक्षेपाय पर्याप्तो हेतुः।'

१. तत्रैव, पृ० २९

२. तत्रैव, पृ० ३३

३. तत्रैव, ३४

४. तत्रैव, पृ० ५२

४. आगमप्रामाण्यम्, पृ० १७

एतदिष विचारणीयमत, विपुलं खल्वस्ति स्मृतिपुराणसाहित्यम् । एतस्य साहित्यस्य वृहदंशः पाञ्चरात्नादितन्त्राणां प्रबलो विरोधी, तादृशोऽन्योऽश्रश्च तेषां प्रबलः समर्थकः । कूर्मपुराण-पराशरपुराण - सूतसंहिता - विस्ठसंहिता - वृहन्नारदीयपुराण - लिङ्गपुराणादीनि पाञ्चरात्नादिविरोधिसाहित्ये क्रोडीभवन्ति । एवमेव विष्णु-नारदीय-भागवत-गरुड-पद्म-वराहादिसात्त्विकपुराणानि, अन्याः काश्चन स्मृतयश्च पाञ्चरात्नशास्त्रं सोत्साहं मुक्तकण्ठेन समर्थयन्ति । एवं सित स्वमनोऽनुकूलं पाञ्चरात्नविरोधि साहित्यमुदाहृत्य, पाञ्चरात्नप्रशंसकसाहित्यञ्च तिरस्कृत्य पाञ्चरात्नाऽप्रामाण्यघोषणा, पिततादीन् प्रति तन्ताधिकारिन्विनिर्णयश्च कथमिव न्याय्यो भवितुमहेति सकलप्रमाणवृत्त्याथात्म्यविरुद्धत्वात् । अत्रेय-मुक्तिर् नितान्तं प्रासिङ्गिकी प्रतिभाति—

'यत्नोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे॥'

उपक्रान्तस्य विमर्शस्याऽस्याऽवसाने भगवद्यामुनाचार्यस्येमां सूक्तिमुदाहृत्य विरम्य-तेऽस्माभिः—

> 'श्रुतिमूर्घिन प्रसिद्धेन वासुदेवेन भाषितम् । तन्त्रं मिथ्येति वक्तुं नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥'

सम्पादनमधिकृत्य

मैसूरुनगरस्थ-श्रीब्रह्मतन्त्वपरकालमठस्य त्रयस्त्रिशत्तमपीठाधिपतीनां मुखाद् १९६३-६४ ख्रिष्टाब्दे तेषां सन्निधावुपविश्याऽध्ययनकाले ग्रन्थस्याऽस्य नाम बहुशोऽश्रीषम् । तदाप्रभृति बलवती खल्वासीदेतद्ग्रन्थदिदृक्षा । ग्रन्थश्चायं नाऽऽसीत् सुलभः । पण्डितटीकादत्तधीतालेन प्रकाशिता ग्रन्थस्याऽस्यैका प्रतिः संयोगवशात् किञ्चित्कालाऽनन्तरं मम दृष्टिपथमुपगता । अशुद्ध्यादिदृष्ट्या, पंक्तिलेखनदृष्ट्या च ग्रन्थोऽयं कस्माच्चिद् हस्तलिखितग्रन्थाद् विशिष्टो नाऽऽसीत् । कः खल्वस्ति ग्रन्थकारस्याऽभिप्रेतोऽर्थः इति ज्ञानमपि दुःशकमासीत् । तदाप्रभृति मम मनस्येवमेवाऽऽसीद् यद् यदि ग्रन्थस्याऽस्य काचिद् हस्तलिखिता प्रतिः कुतश्चित् स्थानात् प्राप्येत तिह पाठालोचनपूर्वकं सुसम्पाद्य ग्रन्थोऽयमवश्यं प्रकाशयिव्यः । दुर्लभा खल्वासीद् ग्रन्थस्याऽस्य हस्तलिखितप्रतिः । बहुप्रयासाऽनन्तरमेका हस्तलिखितप्रतिः प्रयागस्थराजकीयाऽभिलेखागारात् समधिगता । तदनन्तरमेवैतयोर् मुद्रितहस्तलिखितयोर् ग्रन्थयोः समाश्रयणेन यथाशक्ति सम्पादनकार्यं समारब्धम् । समारम्भस्याऽस्य फलमुपस्थाप्यतेऽद्य सुधीनां पुरतः । ययोः प्रत्योः समाश्रयणेन समनुष्ठितं कार्यमिदम्, तयोः संक्षिप्तः परिचय इत्थमस्ति—पुरतः । ययोः प्रत्योः समाश्रयणेन समनुष्ठितं कार्यमिदम्, तयोः संक्षिप्तः परिचय इत्थमस्ति—

१. तत्रैव, पृ० ९०

- A. इति संकेतेन निर्दिष्टा बनारसनगरस्थ-नेपाली-सौभाग्य-पुस्तकालय-दुग्धविना-यकस्थानात् प्रकाशिता । उपलब्धा प्रतिः जीर्णा शीर्णा चाऽस्तीत्यतः प्रकाशन-तिथिनं प्राप्यते ।
- B. इति संकेतेन निर्दिष्टा प्रयागस्थ-राजकीयाऽभिलेखागारे संरक्षिता मातृका १३३३५ संख्याका, ४० पत्नात्मिका, सम्पूर्णा देवनागराक्षरैलिखिता च ।

एवमेतयोर् द्वयोरेव प्रत्योः साहाय्येन यथाशक्ति सुसम्पाद्य ग्रन्थोऽयं सहृदयानां सुधीनां पुरतः समुपस्थाप्यते । प्रयागस्थ-राजकीयाऽभिलेखागारस्याऽधिकारिणः प्रति कार्त्ज्ञ्यप्रकाशनं वस्तुतो मदीयं पुण्यकर्तव्यमेव येषां सौजन्यवशादुपलब्धोपरिनिर्दिष्टा हस्तलिखिता ग्रन्थ-प्रतिर् ग्रन्थस्याऽस्य सम्पादने प्रकाशने च निमित्तमभूत् । अन्ते च यैविद्वद्भिंहानुभावैश्चैत-स्मिन् सम्पादनकर्मणि प्रवृत्तस्य मम भृशमुपक्वतं तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्दपुष्पाञ्जलयः समर्प्यन्ते कृतज्ञेन मया ।

१९९६ लखनऊ

अशोककुमार कालिया

सन्दर्भ-ग्रन्थाः

अद्वैतचिन्तामणिः काशी की पाण्डित्य परम्परा

तन्त्राधिकारिनिर्णयः नृसिहज्ञापनम्

पण्डितराजकाव्यसंग्रहः

पातञ्जलं महाभाष्यम्

प्रित्रयाकौमुदी

प्रक्रियाकौ मुदीविमर्शः

प्रौढमनोरमा

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् भारतीय तन्त्रशास्त्र

भेदधिककारः

मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्

मनीरमाकुचमदिनी

मीमांसादर्शनम् (द्वितीयो भागः)

रसगंगाधरः

रङ्गोजिभट्टः, गवर्नमेण्ट संस्कृत लाइब्रेरी, बनारस १९२० बलदेव उपाध्याय, प्रथम संस्करण, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी-१; १९८३

भट्टोजिदीक्षितः

नृसिहाश्रमः, द प्रिसेज ऑफ वेल्स सरस्वती भवन टेक्टस् संख्या ५२, बनारस सिटी, १९३४

सं० डाँ० आर्येन्द्र शर्मा, द संस्कृत अकेडेमी, ओसमानिया यूनिवर्सिटी, हैदराबाद, १९५८

पतञ्जिलः, भट्टोजिदीक्षितिवरिचतणब्दकौस्तुभसहितम्, वाणी विलास प्रकाशन, वाराणसीः, १९८८

रामचन्द्राचार्यः, शेषश्रीकृष्णविरचितप्रकाशव्याख्या-सहिता, सं० मुरलीधर-मिश्रः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत

विश्वविद्यालयः वाराणसी; १९७७

डॉ॰ आद्याप्रसाद मिश्रः, वाराणसेय-संस्कृतविश्व-विद्यालयः, वाराणसीः; १९६६

भट्टोजिदीक्षितः, प्रभा-विभा-ज्योत्स्नासंविलता सशब्द-रत्ना, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, बनारस सिटी;

शङ्कराचार्यः, श्रीकामकोटिकोशस्थानम्, मद्रासः १९४४ दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ शोध योजना, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९५

नृसिहाश्रमः, नारायणाश्रमविरचितभेदधिक्कारसित्कया-व्याख्यासनाथः, बनारस संस्कृत सीरिज संख्या ८६; १९०४

अप्यदीक्षितः, सं० पण्डितरामनाथदीक्षितः, प्रकाशकः-पण्डितरामनाथदीक्षितः, हनुमान् घाट, बनारसः, १९४१ पण्डितराजजगन्नाथः, उपर्युह्लिखितप्रौढमनोरमोप-निबद्धाः।

जैमिनिः, कुमारिलप्रणीततन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्यो-पेतम्, तृतीयसंस्करणम्, आनन्दाश्रम, पुणे; १९५४ पण्डितराजजगन्नाथः, संस्कृतव्याख्याकारः-पण्डित बदरीनाथ झा, हिन्दीव्याख्याकारः-पण्डितमदनमोहनझा,

विद्याभवन संस्कृत	ग्रन्थमाला,	चौखम्बाविद्याभवन,
चौक, बनारस-१, १	९४४	

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, सं०-
(प्रथमभागः)	पण्डितगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्द शर्मा च,
	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-मद्रास;
	पनर्भरणम-१९८६

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता, सं
(द्वितीयभागः)	गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्द शर्मा च, मोतीलार
	बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलौर-मद्रास

	पुनमुद्रणम्—-१९९१
वैयाकरणसिद्धान्तकौ मुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, संव
(तृतीयभागः)	गिरिधरणमा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्दणमा च, मोतीलाह
	ं बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलौर-मद्रास

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, संव
(चतुर्थभागः)	गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्दशर्मा च, मोतीलाल
[1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1] [1]	बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलौर-मद्रास;
	पुनर्मुद्रणम्—१९८७

पुनर्मुद्रणम्--१९८९

श्रीकण्ठसमालोचनम्	श्रीनव्यमञ्जलवरदाचार्यः, श्रीमद्वेदान्तदेशिकविहारसभा,
	महीसुरपुरी; १९६३

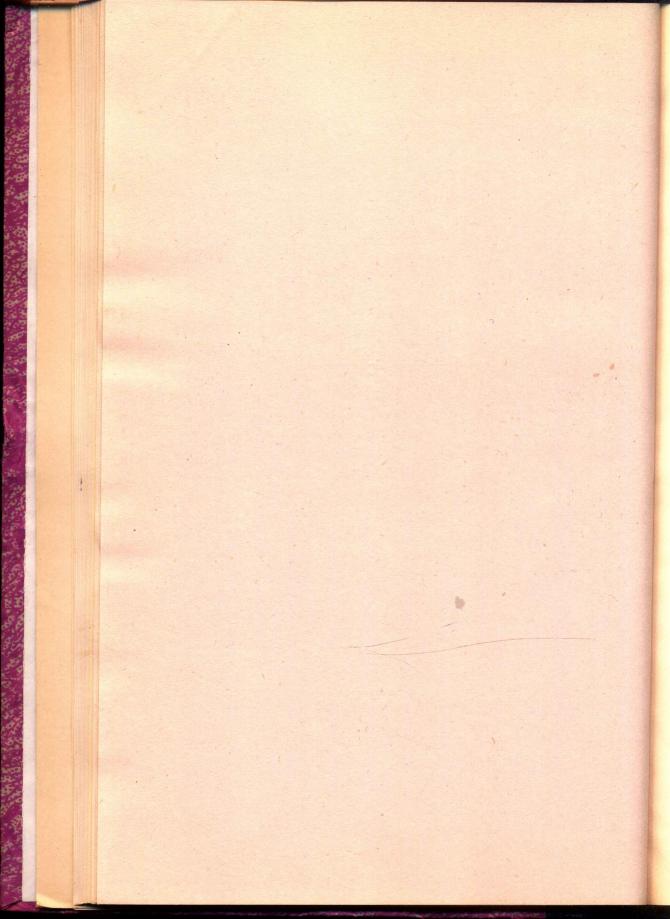
संस्कृतशास्त्रों का इतिहास बलदेव उपाध्याय, वाराणसी; १९८९

आङ्ग्लभाषाग्रन्थाः

Bhaṭṭoji Dīkṣita : His Contri-	Surya Kant Bali, Munshiram Manohar Lal
bution to Sanskrit Grammar	
History of Sanskrit Poetics	P. V. Kane, Motilal Banarasidass, Delhi:
The Property of the Land of the	Varanasi: Patana, 1961

Systems of Sanskrit Grammar	Shripad	Krishna	Belvalka	ar,	Second	revised
	edition,	Bharatiya	Vidya	Pra	akashan,	Delhi-7,
	Varanas	i-1: 1976				

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

विश्वेशं सिन्चिदानन्दं वन्दे यश्वाखिलं जगत् ।
चरीकर्ति बरीभर्ति सञ्जरीहर्ति लीलया ॥ १ ॥
शुद्धवैदिकमार्गेण शिवमाराधयन् सदा ।
द्विजेन्द्रोऽसौ विजयते श्रीमान् रुक्माङ्गदः सुधीः ॥ २ ॥
तस्य धर्मैक⁻नष्ठस्य कु^{*}तन्त्वध्वान्तभास्वतः ।
प्रीतये पाञ्चरात्नादेरधिकारी निरूप्यते ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सत्यधिकारिविशेषचिन्ता युज्यते । तदेव तु दुर्लभम् । तथाहि <mark>कौर्मे</mark> एकादशाऽध्याये—

कापालं पाञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् । एवंविधानि चाऽन्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥ ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीह मानवान् । मया मृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे ॥ (कूर्म०, १२.२६२, २६३)

इति पाञ्चरात्नादीनां मोहकत्वमुक्तम् । तथा वासिष्ठे लैङ्गे नवमाऽध्याये—

अङ्किताश्च भविष्यन्ति देवतायुधलाञ्छनैः । नराणां नामरूपाभ्यां युगान्ते समुपस्थिते ॥ पाञ्चरात्रं प्रशंसन्ति केचिद् भागवतं मुनै । केचित्कापालमिच्छन्ति केचित्पाशुपतं मुने ॥

^{9.} योऽखिलं B

२. कतन्त्र B

३. The Printed text of Kurmapurana reads भैरवञ्चैव in place of पाञ्चरातम्

४. मने B

केचिद बौद्धं प्रशंसन्ति केचिद दैगम्बरं मूने । केचिल्लोकायतं ब्रह्मन केचित सोमं तथा केचित् भैरवम् । नाकूलं केचिदिच्छन्ति केचिद वामं प्रशंसन्ति केचिच्छाक्तं तथैव च।। शाम्भवं केचिदिच्छन्ति यामलं भवि केचन । अन्यानि यानि शास्त्राणि विरुद्धानि महामूने ॥ स्वतःप्रमाणभूतेन वेदेन मृनिसत्तम । युक्ताः परिगृह्य द्विजातयः।। तान्येव श्रद्धया आचरन्ति महापापा समूपस्थिते । युगान्ते

इति । हेमाद्रौ श्राद्धकाण्डे ब्रह्मवैवर्ते शम्भु रुवाच-

नग्नांस्त्वं भगवन् सम्यक् ममादा परिपृच्छतः । आचक्ष्व सर्वथा सर्वान् विस्तरेण⁸ यथातथम ॥ महातेजा वृहस्पतिरुवाच एवमुक्तो देवासुरे युद्धे निर्जितेष्वसुरेष्वथ ।। पूरा पाखण्डाऽधिकृताः सर्वे ह्येते सृष्टाः स्वयमभुवा । सर्वेष् असुरेषु जयार्थिषु ।। तपश्चरत्स् सरचोदितः । विष्णुः सुदुस्तरां मायामास्थाय मोहयामास योगात्मा तपोविघ्नाय तान् प्रभुः ॥ बुद्धरूपेण तानुवाच महामनाः । शक्या जेतुं सुराः सर्वे युष्माभिरिति दर्शनैः ।। बौद्धं धर्मं समास्थाय भाक्यास्ते तु बभूविरे । तानुवाचाहतेमं मे यूयं भूत्वा च मद्विधाः।। ज्ञानेन सहितं धर्मं तेनाईन्त इति स्मृताः । बद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः सिद्धपुत्रास् तथैव

^{9.} शंयु B

२. नग्नान् स A

३. ममाघध B

४. विस्वरेण B

५. मास्छाय B

६. शाक्या B

७. समास्छाय B

ь. सिद्धपत्रास् В

.00

एते सर्वेऽपि चाईन्तो विज्ञेया दुष्टचारिणः । त्रयीक्लेशं समृत्सुज्य जीवते 'त्यन्नवीत् यान् ॥ जीवका नाम ते जाताः सर्वधर्मबहिष्कृताः । यान भूत्वाऽऽदित्यवद व्योम्नि धर्मान् वै प्रत्यपादयत् ।। कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः कपिलो हि दिवाकरः । मच्छासनमतिद्यति ॥ चरध्वं तानुवाचेदं चरकास्तेऽपि विज्ञेया अधर्मा चरणाच्छकाः । दीर्घं चिरंपिति प्रोक्तं सूक्ष्मं वा धर्म-रूपकम् ॥ धर्मं चरध्वमित्युक्ता यस्मात्ते दीर्घचक्षुषा । चीराणि चैव नीलानि विश्वाणा-श्चीरका स्ततः ॥ एष वोक्षोऽ तिसंगुद्धो धर्मस्तं श्रयतेति यान् । उवाच मायया विष्णुस्ते हि चौक्षाः प्रकीतिताः।! सत्त्वं सर्वेषु भूतेषु भगवानिति चात्रवीत् । सात्त्वतास्तेऽपि विज्ञेया उक्ता भागवताश्च ते।। विड्भक्षाश्चैव ये केचित् कपालकृतभूषणाः । पाज्यताश्चाऽन्ये पाञ्चरात्नास्तथापरे।। शैवाः दुरात्मानः सर्वेऽप्यस्रदैवताः । तथाऽन्ये च पा-शब्देन त्रयीधर्मः पालनाज्जगतः स्मृतः ॥ तं खण्डयन्ति भस्मात्ते पाखण्डास्तेन हेत्ना । ततस्ते कर्मणा बद्धा इहाऽसम्यग्व्यवस्थिताः॥ असुरेभ्यः पुनर्जाता भावितारतेन कर्मणा। निरयं प्राप्य तैरेव कर्मभिर्भाविताः पुनः ॥

^{9.} जीयते A

२. त B

३. अधर्म B

४. छवढा: B

५. चरमिति A

६. विश्राणा धीरका A

७. वोक्तो A

द. दरात्मानः B

६. खण्डयति A

^{90.} हेतना B

^{99.} भाविता A

बौद्धश्रावकितर्भन्थाः शाक्या जीवककापिलाः । चरका - श्चीरकाश्चौक्षाः सिद्धपुताः ससात्वताः ।। नैरात्म्यवादिनश्चैव अयज्ञा नास्तिवादिनः । वर्तमानास्त्वधर्मेषु जायन्ते तु पुनः पुनः ।। वृथा जटी वृथा मुण्डी वृथा नग्नाश्च ये नराः । एतेऽन्ये च त्रयीबाह्या सर्वे नग्नादयो जनाः ।।

सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे चतुर्थाऽध्याये ---

पाञ्चरात्नादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके । न हि स्वतन्त्नास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ॥ (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.१५, १६)

इति पाञ्चरातादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलताऽनङ्गीकाराद् वेदविरुद्धाऽनेकार्थोपदेशाच्च स्मृति-पुराणादिवन्न यावन्मूलोपलम्भम्, किन्तु सर्वथैवाऽप्रामाण्यमित्याह पाञ्चरात्नेति—'वेदमूलत्वं ति हि किन्तु स्वतन्त्वाः । हि—शब्दो वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रप्रसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाण-वदाभासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थ' इति' तद्व्याख्यायां (सूतसंहिता, मुक्ति० ४.१६) माधवः । 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्'' (जै० सू०, १.३.३) 'हेतुदर्शनाच्चेति' (जै० सू०, १.३.४) जैमिनीयसूतद्वयं व्याचक्षाणा भृष्टुणादा अप्याहुः —

''यान्येतानि त्रयोविद्भिन् परिगृहीतानि किञ्चित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापिततानि लोकोपसङ्ग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीताऽसम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षाऽनुमानोप-मानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्नपाशुपतशावयनिर्ग्रन्थपरिगृहीत-धर्माधर्मनिबन्धनानि विष'ंचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौषधिकादा-चित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाऽहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थ — गन्धवासित-

^{9.} वरका A

२. सात्त्वता A

३. चतुर्थोध्याये B

४. कि त B

४. B omits इति

६. त्वनुमानम् B

७. अथाहु: B

s. परिगृहीतानि B

इ. धर्मानिबन्धनानि A

^{90.} पुरुष A, पुरुष B

जीविकाप्राया'र्थान्तरो<mark>पदेशीनि, यानि च बाह्यत</mark>राणि कम्लेच्छाचारमिश्रकभोजना चरण-निबन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतु^{*}-दर्शनाभ्यामनपेक्षणीयस्वं प्रतिपाद्यते । न चैतत् ववचिदधि-करणान्तरे निरूपितं न चाऽवक्तव्यमेव^{*} गाव्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवदितप्रसिद्धत्वात् ,

> यदि ह्यनादरेणैषां न कथ्येताऽप्रमाणता । अश्राक्यैवेति मत्वाऽन्ये भवेयुः समदृष्टयः।। शोभासौकर्यहेतुक्तिकलिकालवशेन च। यज्ञोक्तपशुहिंसादित्याग — भ्रान्तिमवाप्नुयुः।।

त्रयोमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तिवरोधिनः । अनिराक्तत्य तान् सर्वान धर्मशुद्धिनं लभ्यते ।। महाजनपरिगृहीतत्वं पित्नाद्यनुगमादि च । तेऽपि द्वीपान्तरापेतं वदन्त्येव स्वदर्शने ।।

marian. fewer, not maleral fa at the

तत्र श्रद्धामात्तमेवैकं व्यवस्थानिमित्तं सर्वेषां स्विपतृिषतामहादिचरितानुयायित्वात् । यैश्व मानवादिस्मृतीनामिष उत्सन्नवेदशाखामूलत्वमास्थीयते तान् प्रति मृतरां शाक्यादिभिरिष् शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम् । को हि शक्नुयाद् उत्सन्नानां वाक्यविषये इयत्तानियमं कर्तुम् । ततश्च यावत् किञ्चित् कियन्तमिष कालं कैश्चिदाद्रियमाणं प्रसिद्धिं गतं तत् प्रत्यक्षशाखाविसंवादेऽप्युत्सन्नशाखामूलत्वावस्थानु भवतुल्यकक्षतया प्रतिभायादत आह्— विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति । पारतन्त्र्यं तावदेषां स्मर्यमाण पुरुषविशेषप्रणीतत्वात् तैरेव प्रतिपन्नं वेदमूलत्वं पुनस्तत्तुल्यकेन स्मृतिवचनेन विरुध्यते । शाक्यादिवचनानि तु कितपयनियमदानादिवचनवर्णं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दंशविद्यास्थान-विरुद्धानि वयीमार्गव्युत्थितः -विरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि ।

^{9.} प्राप्त्य A

२. भोजन B

३. B omits हेतु

४. न वा वक्तव्यमेव A, न वाऽवक्तव्यमेव B

५. अतिप्रसक्तत्वात् A

६. कथ्येताप्रामाणता B

७. शाक्यादिरपि B

मूलत्वावस्थामूलानु в

६. स्मर्यमाणस्य A

१०. व्युतिपत्सित A

लोभादिकारणं चाऽत्र बह्वेवाऽन्यत्प्रतीयते । विकास कार्याकारणं यस्मिन् सिन्नहिते दृष्टे नाऽस्ति मूलान्तरानुमा । विकास सिन्नहिते वृष्टे नाऽस्ति मूलान्तरानुमा ।

एत एव च ते एषां वाङ्मात्रेणाऽपि नाऽर्चनम् । पाखण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चैत एव हि॥

एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः—

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

(मनुस्मृतौ, १२.६४)

तस्मात्तद्धर्मं प्रति' त्रयीबाह्यमेवंजातीयकं प्रामाण्येनाऽनपेक्ष्यं स्यादिति सिद्धम् ।' इति ।। (तन्त्रवार्तिके, १.३.३-४, पृ० १६४-१६६)

अत भट्टोदाहृतं 'या वेदबाह्या' इति वचनं सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे चतुर्दशाऽध्याये (१४.१८) ऽन्यत्र च पठ्यते । किञ्च 'शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत्' (जै० सू०, १.३.५) 'न शास्त्रपरिमाणत्वात्' (जै० सू० १.३.६) इत्येतदिप अर्त्वव चोद्योत्तरत्वेन व्याख्यातम् । यदाहुर्भट्टाः—

''यत्तर्हि वेदविहितं न बाधते शिष्टान्ै वा वेदविदो न कोपयिति'ै। विहाराराममण्डलवैराग्य''-ध्यानाभ्यासाऽहिंसासत्यवचनदमदानदयादि, तद् बुद्धादिभाषितं प्रामाण्येनाऽविरुद्धमिति चेत्, न । शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमितान्येव हि चतुर्दशाऽष्टादश वा विद्यास्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः

^{9.} रानुमान B

२. तदीया A

३. वेदवाक्यस्मृतयो A

४. काश्चित् A

५. तस्मार्द्धर्म प्रति B, तस्मात्तद्धर्ममपि A

६. B omits या

७. A omits खण्डे

s. चोद्योंतरत्वेन B

इ. शिष्टा B

१०. कोपयन्ति A

^{99.} वैराग्या B

परिगृहीतानि वेदोपवेदाङ्गोपाङ्गाऽष्टादशधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षादण्डनीतिसञ्ज्ञकानि, न च⁴ तेषां मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्थाः स्मृता गृहीता वा ।

प्रतिकञ्चुक ै-रूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् । यदन्यत क्रियते तस्य धर्म प्रत्यप्रमाणता ॥

तथा च प्रायश्चित्तादि^{*}-दानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकविकृतं वा श्लोकं सूत्रं वोच्चार्यं मन्वादिसंवादिप्रायश्चित्तं दद्यात्, न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत^{*}।

यथैं वाऽन्यायिवज्ञाताद्वेदाल्लेख्यादिपूर्वकात् ।

शूद्रेणाऽधिगताच्चापि धर्मज्ञानं न सम्मतम् ।।

तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणाम् ।

संवादिष्विप वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ।

स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्लुतिहेतवः ।

कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ।।

यथा कृतककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते ।

यद् बीजं तदिष व्यक्तमग्राह्मत्वात् प्रलीयते ।।

with the same of t

^{9.} **a** B

२. प्रातिस्विक A

३. प्रायश्चितादि A B

४. त्रो B

५. श्लोकसूत्रं A

६. प्रतिपद्यते A B

^{9.} यथौ B

द. शूद्रेण विगताच्चापि A B महन्ताकामहासहस्रामह

^{?.} Hased Bacco Blace of Blace of Blace of Base of B.

^{90.} धर्महेत्ना A B

११. सुवर्णादिप्रतीयते A

१२. प्रतीयते A

तेन कर्मानुरूप्य'-सामान्यतो दृष्टार्थापत्तिवलात् तदिभप्रायकित्पतकर्माभासमध्यपिततं सन्मूलमप्यहिंसादिश्च दृति'-प्रक्षिप्तगोक्षीरवदनुपभोग्य'-मिवसम्भणीयं तत्तन्मात्नोपलब्धं भवतीत्य-वश्यं यावत्परिगणितधर्मशास्त्रोभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्मं भवेत् ।

यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते । तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत्स्यादनर्थकम् ॥

तस्माद् यावत्^{*} परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तिनिबन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यम् इति।"

(तन्त्रवार्तिके, १.३.७)

'एत एव च ते' इति **भट्ट**वार्तिकेन **कौर्मयाज्ञवल्क्यादि**-वचनानामर्थ उपनिबद्धः । उक्तं हि कौम उपरिभागे पञ्चदशेऽध्याये — सामग्रेसीयाज्ञवलक्यादि-वचनानामर्थः उपनिबद्धः । उक्तं हि

> 'पाखण्डिनो विकर्मस्थान् धर्माचार्यास् तथैव च । पाञ्चरात्नान् पाग्रुपतान् वाङमात्नेणाऽपि नाऽर्चयेत्।.'

तत्रैव एकोनिवशेऽध्याये — विकास मार्थिक मार्थिक विकास मार्थिक विकास

'बौद्धश्रावकिनर्ग्रन्थाः पाञ्चराह्मविदो जनाः। काषालिकाः पाग्रुपताः पाखण्डा ये च तद्विधाः॥'

मना मानगादयहरेषां की वानग

इत्यनेन पूर्वोदाहृतहेमाद्रिश्राद्धकाण्डस्थ°-ब्रह्मवैवर्तीयनग्नादि-निरूपणप्रघट्टकप्रविष्टवचनैश्चोक्तं पाञ्चरात्नादीनां पाषण्डत्वं^८ 'पाषण्डाश्चैत' एव हि' इति **भट्ट**वार्तिकांशेनोपनिबद्धम् । <mark>एतेन</mark>—

^{9.} रूपस्य B

२. श्वदृति A

३. वदनुभोग्य B

४. A omits तस्माद् यावत्

५. प्रमाणत्वेनापेक्षितव्यम् B, प्रमाणत्वेनानपेक्षितव्यम् A

६. Printed text of Kūrmapurāņa reads वामाचारांस् in place of धर्माचारांस्

७. B adds ना

ь. पाखण्डत्वं А

९. पाखण्डाश्चैत A

'पाखण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिका'ञ्छठान्^९ । हैतुकान्^९ वकवृत्तींश्च वाङमान्नेणाऽपि नाऽर्चयेत् ॥' (मनुस्मृतौ, ४.३०)

इति मानवस्य 'दिम्भहेतुकपाखिण्डवकवृत्तींश्च वर्जयेत्' (याज्ञवल्वयस्मृतौ, १.१.३०) इति याज्ञवल्कीयस्य चार्थ उपनिबद्धः । 'स्मर्यन्ते च पुराणेषु' इति भट्टवार्तिकेन तु पूर्वोदाहृतं कौर्मैकादशाध्यायस्थं 'कापालं पाञ्चरात्रं च' इत्यादिवचनम् । तथा पूर्वार्द्धे सप्तिविशाऽध्याये—

> 'वामाः पाणुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्नकाः । भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्नियास्तथा ॥'

(कूर्म०, ३०.२५)

इति वचनं पूर्वोदाहृतमेव वासिष्ठलैङ्गं'-नवमाऽध्यायस्थं 'पाञ्चरात्नं प्रशंसन्ति' इत्यादिवचनम् । अन्यानि चैवंजातीयकानि वचनान्युपनिबद्धानीति दिक् । तथा पाराशरपुराणे दशमेऽध्याये—

्धर्माऽधर्मादि^९-विज्ञाने त्वागमाः पुरुषोदिताः । पाञ्चरात्रादयः सर्वे न प्रमाणमिति स्थितिः ॥' (परागरोपपुराणे, **१०.६७**)

मृक्तिखण्डे पष्ठेऽध्याये — वाद्यान स्वाहान स्वाहान स्वाहान स्वाहान

भाषाना कार्यातः सम्प्रवक्ष्यामि ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम्' (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ६.१)

इत्यूपक्रम्य —

'वेदाङ्गानाञ्च विद्वेषः स्मृतीनाञ्च तथैव च । पुराणानाञ्च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥

^{9.} प्रतिकान् B

२. वृतिकांस्तथा A अववार्वाणी अविशास वर्षीय क्रिक्सिक प्रभागी हा स्थानिक

३. हेतुकान् B

४. निबद्धं B

प्र. लौग B

६. धर्मादि B

तेषामध्येतृविद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ।
तेषामर्थाऽपहारश्चः ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम् ॥
वामपाणुपतादीनां शाक्यादीनां परिग्रहः ।
पाञ्चरात्राश्च यश्चाऽपि ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम् ॥
शिष्टानामसहारोपः शिष्टससर्गवर्जनम् ।
अनिष्टता च मद्भक्तेर्ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम् ॥

(सूतसंहितायाम्, मुनितखण्डे, ६.१०-५३)

इत्यादि । तस्मात् **कौर्म-वासिष्ठलैङ्ग-ब्रह्मवैवर्त-पराशरपुराणादीनां** पूर्वमीमांसायां हेमाद्रि-माधवादिनिबन्धानाञ्च पर्यालोचनया पाञ्चरात्नादीनामप्रामाण्यमिव लक्ष्यते, इति चेत्। अत्रोच्यते—अस्ति तावदमीषां प्रामाण्यम्—

भाष्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥'^४

इति भारतोक्तेः । न चैवं प्रागुक्तकौर्मादिवचन — विरोधः । वैदिकं प्रत्यननुष्ठापकत्वे तेषां तात्पर्यात् । उक्तञ्च मुक्तिखण्डे चतुर्थाध्याये—

> 'तथापि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते । सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिदधिकारिणाम् ।। प्राप्तिकार्यः अध्याप्तिकार्यः (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.१६-१७)

इति । वेदाऽविरुद्धेंऽशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्कय तद् भवत्येवाऽधिकारिविशेषं प्रतीत्याह तथापीति माधवः । यज्ञवैभवखण्डे द्वाविशेऽध्याये सूत उवाच

^{9.} पराधश्च B

R. B omits this verse

३. B omits पूर्वमीमांसायां

४. श्लोकोऽयं महाभारतस्य शान्तिपर्वाणि पाठभेदरूपेणोपलभ्यते, द्रष्टन्यम्-महाभारतस्य पुणेसंस्करणम्)

५. वचनं B

६. प्रत्यनुष्ठापकत्वे B

७. तथापि तीति A, तथापीतीति B

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मार्गप्रामाण्यनिर्णयम । श्रद्धया सहिता' यूयं शृण्ध्वं मृनिसत्तमाः ।। वेदांश्च धर्मशास्त्राणि पूराणं भारतं तथा । वेदाङ्गान्यूपवेदांश्च कामिकाद्यागमानपि।। नाकुलं रै चैव तयोर्भेदान् द्विजर्षभाः। कापालं पाशुपतं तथा यौमं ' भैरव - प्रमुखागमान ।। तेषामेवोपभेदांश्च शतशोऽथ सहस्रशः । विष्णवागमांस्तथा ब्राह्मान बुद्धार्हाद्यागमानपि ॥ लोकायतं तर्कशास्त्रं बहुविस्तारसंयुतम् । मीमांसामतिगम्भीरां सांख्ययोगौ तथैव च ॥ मुनयश्च मनुष्याश्च यथाभाग्यं विजोत्तमाः । तान्येव विस्तरेणैव सङ्ग्रहेणैव वा पुनः ॥ कूर्वन्ति तानि नामानि कथितानि महिषिभिः । अधिकारिविभेदेन " नैकस्यैव सदा द्विजाः ॥ तर्केरते हि मार्गास्त न हन्तव्या मनीषिभि: ।'

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, २२.१-५, ८-६)

इत्यादि । अधिकारीति ''—'उदिते जुहोति' अनुदिते जुहोति' इत्यादिश्रुतीनामिवाधिकारिभेदेन 'रे प्रामाण्यात् । गुष्कतर्के रेते मार्गा न बाध्या ' इत्यर्थ इति माधवः । अत एव मानवपुराणे आगमानुपक्रम्य 'अधिकारिविशेषेण प्रवृत्ता न हि संशय' इत्युक्तम् । भागवतेऽिय दशमस्कन्धे चत्वारिशेऽध्याये अकूरस्तोते —'त्रय्या च विद्यया केचिद्' इत्युपक्रम्य—

^{9.} सहितं A

२. पुङ्गवाः A

३. जाकुलं B

४. भेदाद B

५. सोमं B

६. भैरवं B

७. प्रमुखागमम् A

द. विष्णवागमान् तथा B

द्ध. सांख्ययोगस् B

^{90.} यथाभागं B

^{99.} अधिकारिविशेषेण A

१२. नाधिकारीति A

१३. श्रुतीनाम्मेवाधिकारिभेदेन B

^{98.} वादयन् B

'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥'

(भागवते, १०.४०.८)

इत्यादिना अधिकारिभेदेनैव प्रामाण्यं विभावितम् । विरोधाधिकरणशिष्टाकोपाधिकरणयोरिप वैदिकान् प्रत्यननुष्टापकत्वे तात्पर्यम् । अत एवोक्तं भट्टैः 'स्रयीविद्भिनं परिगृहीतानि' इति शिष्टाकोपे श्रुत्यविष्द्धानाम् उदाहरणतया तत्नार्थवाधस्याऽसम्भावितत्वेनाऽननुष्टापकताया एव वक्तव्यत्वाच्च । दृश्यते ह्यष्टदोषोपवर्णनकाले त्रीहिशास्त्रं पक्षे प्रमाणमिति तान्त्रिकाणां व्यवहारः । तद्विषयीभूतण्च विकल्पः क्वचिदैच्छिकः : प्रकृते तूक्तवचनवलाद् व्यवस्थित इत्यन्यदेतत् । अत एव पार्थसारिथरि—

'यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते । तावत्तयोविरुद्धत्वे श्रौताऽनुष्ठानिमध्यते ॥' (तन्त्रवार्तिके, १.३.४, पृ० १६४)

इति वार्तिकम् उदाहृत्य 'तेन फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनाम्' (शास्त्रदीपिकायाम्, १.३.३) इत्युपसंहृत्य 'भाष्यमप्यननुष्ठानरूपाऽप्रामाण्यपरं व्याख्येयम्' (तत्नैव) इत्याह । अत एवोत्तरतन्त्रे आगमानामविरुद्धेऽशे प्रामाण्यं स्वीकृतम् । अविरोधलक्षणे स्थितम् 'उत्पत्त्य-सम्भवात्' (ब्रह्म०, २.२.४२) ।

''भागवतमतिमिदानीं निराक्तियते । ते हीत्थं मन्यन्ते भगवानेवँको वासुदेवो निरञ्जनज्ञान-स्वरूपपरमार्थतत्त्वन् , स चतुर्घाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदात् । तत्र वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाऽहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्यम् । तिमत्थमभूतं भगवन्तिमिष्ट्वा भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र वासुदेवो भगवान् परमार्थतत्त्विमित्यादि न निवारयामः । किन्तु सङ्कर्षण उत्पद्यत इति । सङ्कर्षणो जीव ईश्वरो वा । नाद्यः,

^{9.} प्रत्यानुष्ठापकत्वे B

२. श्रृत्यविरोधानाम् A

३. (अ) नुष्ठापकताया A

४. पक्षं A

५. वाक्यम् B

६. मन्त्रे B

७. वासुदेवे B

न, परमार्थत्वं B

तस्योत्पत्तिसत्त्वे कृतहाना'ऽकृताभ्यागम'प्रसङ्गात् । अनित्यत्वेन मोक्षाऽनन्वयापत्तेश्च । 'नात्माऽश्रृते-नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (त्र० सू०, २.३.१७) इत्यत्र जीवोत्पत्तेनिराकरिष्यमाणत्वाच्च । 'न च कर्तुः करणम्' (ब्र॰ सू॰, २.२.४७) —भागवता हि कर्तुं जीवात् सङ्कर्षणसञ्ज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसञ्ज्ञकम् उत्पद्यते, तस्माच्चार्शनरुद्धसञ्ज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति वदन्ति। छिदा -कर्तुर्देवदत्तात् परण्वादेः करणस्योत्पत्त्यदर्शनात् । यद्यपि अनेकशिल्पनिपुणः परणुं कृत्वा तेनच्छिनत्येव, तथापि सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नास्य करणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणसामध्यें कृतं करणनिर्माणेन । न चैवं भूतां श्रुतिमुपलभामहे । तस्मादसङ्गतमेतत् । अस्तु तिहं सङ्कर्षण ईश्वर इति द्वितीयः पक्षस्तवाह - 'विज्ञानादिभावे तदप्रतिषेधः' (त्र० सू०, २.२.४४) । सर्वज्ञानैश्वर्य-शक्तिबलतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता सङ्कर्षणादयो वासुदेवा एवेत्यभ्युपगमे तदप्रतिषेध:। उत्पत्त्यसम्भव-स्याऽप्रतिषेधः दोषतादवस्थ्यमित्यर्थः । ईश्वरस्याऽप्यनादित्वात् । किञ्च यदीमे परस्परभिन्नास्तिह नेश्वराः, परस्परव्याघातप्रसङ्गात् । सिद्धान्तं -हानिश्च, भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्यु-पगमात् । न हि पाञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु किष्चिद् भेदोऽभ्युपगम्यते । 'विप्रतिषेघाच्च' (ब्र॰ सू॰ २.२.४५) - अभेदे गुणगुणिभावो गुणानां बहुत्वं तदिभन्नस्य गुणिनश्चैकत्विमत्यादिव-प्रतिषेधो ह्यस्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते । वेदप्रतिषेधश्च भवति । 'चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवान्' इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात् तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति ।" (बर सूर, शांर, भार २.२.५.४२-४५) अधार का कार्यक्र मार्ग कर

'एतेन योगः प्रत्युवतः' (व्र० सू०, २.१.३) इति सूत्रे भाष्यम् —''येन त्वंशेन न विरुद्ध् यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगं न्स्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा-'असङ्गोह्ययं पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्ध-मेव । पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषिनरूपणेन सांख्यैरनुगम्यते'' । तथा योगैरिष, 'अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनाऽनु-गम्यते'' । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यिष तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोप-

^{9.} इतहानी A to the to company haps क्षेत्र अवस्थिति । वि उक

२. कृताभ्यागम A

३. भोगवता A

४. कर्तुं B

प्. भिदा A

६. प्रद्यम्नाद्यकरणं A

७. सिद्धता A

द. यस्मिन् B

इ. योगो B

१०. रनुपगम्यते B

११. ऽनुपगम्यते B

कुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तेभ्य एव भवति, 'नोवेदविन्मनुते तं वृहन्तम्', 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।'' (ब्र० सू० शां० भा, २.१.३)

इत्येतत्पर्यालोचनया स्वा'ऽविरुद्धांशस्य ग्राह्मत्वं प्रतीयते । अत एव शाण्डिल्यं प्रति—

तस्मात्त्वं पाञ्चरात्नोक्तवर्त्मना श्रद्धया सह। मामाराधय शाण्डिल्य ब्राह्मणानपि भक्तितः॥'

इति विधिरपि सङ्गच्छते । स्मर्यते हि वासिष्ठलेङ्गेऽष्टमेऽध्याये —

े प्रवं वर्णाश्रमाचारो^र मया प्रोक्तः समासतः । श्रद्धया मत्प्रसादार्थमाचरन्ति जनाण्च ये ' तेषां नाऽस्ति महाघोरे नरके वर्तनं मुने । वर्णाश्रमसमाचारात सर्वे संसारवर्तिनः ।। ज्ञानं महिषयं लब्ध्वा यान्ति मत्परमं वपुः । वर्णाश्रमसमाचारं विना वेदविदां क वरे ॥ विना वाञ्छन्ति मोक्षं ये मूढास्तेषां नास्त्येव निष्कृतिः । व्यक्ति विक्रितः पूरा शाण्डिल्यसञ्ज्ञस्तु ब्राह्मणः कश्चिदल्पवित् ॥ वेदवादं परित्यज्य बुद्धिपूर्वकम् । साहसी परदारान सदा गत्वा कृत्वा पापानि सन्ततम्॥ वासुदेवं कुमार्गेण पूजयामास सुव्रत । अध्या अध्या ततो विश्वात्मको विष्णुः प्रादुरासीत् स्वमायया ॥ तस्याऽग्रे सोऽपि तं दृष्ट्वा पूजां चक्रे पुनः पुनः । ततो मायी हरिबंहान शाण्डिल्यं प्रत्यभाषत ॥ धिग्धिक् शाण्डित्य दुर्बुद्धे साहसी त्वमहो भृशम् । को वा वर्णाश्रमाचारं श्रीतं त्यक्तुं त्वया विना।।

^{9.} सव B

२. वर्णाश्रामाचारो B

३. चरन्ती B

४. वर्णनं A

५. संसारचारिण: A

ξ. A omits this verse.

७. प्रत्यभाषता A

ь. धिग्धिग् В

ई. त्यक्तं B

शक्तः पापबलात् कर्नुं नाऽस्ति ते निष्कृतिः श्रुतौ । कुमार्गेणाऽपि शाण्डिल्य कृता पूजा मम त्वया।। कालेन महता तस्माद् वेदमार्गं गमिष्यसि । तस्मात् त्वं पाञ्चरात्नोक्तवर्त्मना श्रद्धया सह ॥ मामाराधय शाण्डिल्य ब्राह्मणानपि भक्तित: । इत्युत्त्ववा भगवान् विष्णुस्तत्वैवान्तरधीयत ।। शाण्डिल्योऽपि पुनर्बह्मान् पाञ्चरात्रं तु वैष्णवम् । परिगृह्य महाविष्णुं पूजयामास भक्तितः।। प्रसादेन वेदमार्गातिवर्तिनीम् । पुनविष्णोः शाण्डिल्यसंहितां चक्रे वैष्णवीं महतीं मुने।। तस्यां चक्रुर्मुने दीक्षां पाखण्डाः पापयोनयः । स्थापितायान्तु शाण्डिल्यः संहितायां ममार ह।। पुनर्दंष्ट्राकरालास्याः ऋद्धाः पाशधरा मुने । महाऋूरनयनाः^४ कृष्णविग्रहाः ।। शुलहस्ता निर्घुणाः सततं ब्रह्मन् यमदूता भयङ्कराः । बद्धाः (?) पाशेन शाण्डिल्यं मार्गे दुष्कण्टके मुने ।। तं सहसा कृष्णमृद्गरै: । अधोमुखोध्वंपादं ध पीड्यान्धक्षे निक्षिप्य यमराजस्य सिन्नधौ ॥ पादैस्ते पश्येत्यूचुर्यम प्रति । पीडां विधाय प्रेक्ष्य दुर्बुद्धि यमराजो भयङ्करः।। सोऽपि प्राहैतान् तीक्ष्णया^७ वाचा पीड्यन्तां मम सन्निधौ। यमराजेन शाण्डिल्यं यमिकङ्करा:।। इत्युक्ते खड्गशूलादाः पीडां चक्रुभृंशं पुनः । मुद्गरै: रक्तघूणितलोचनः ।। यम: ऋद्धो पुनश्चाह

^{9.} पापबलात्यक्तुर् B

२. B adds अत:

३. शाण्डिल्यसंहितायां A

४. नयनां B

प्. बद्धा B

६. अधोमुखार्द्धपातं B, अधोमुखोर्ध्वपादन्तं A

७. प्राहस्सतीक्ष्याया B

ь, पीड्यतां В

इष्टानामध्यनिष्टानां सांधनं मातृवत्सदा । परिहाराय बोधयन्ती श्रुतियंत: ॥ बुद्धिपूर्वं परित्यक्ताऽनेन साक्षाद् दुरात्मना । तस्मादेनं तु पापिष्ठं तत्पापविनिवृत्तये ॥ रौरवादिष् सर्वेषु नरकेषु क्रमेण तु। भोजयित्वा महादु:खान्यप्रसह्यान्यनेकशःै।। आगच्छध्वं^४ सहाऽनेन शाण्डिल्येन इति संचोदिता ब्रह्मन् यमदूता यमेन तु॥ तथैव चकुः पापिष्ठमब्दानामयतं तदा । पुनक्वैनं समादाय यमदूता यमं ययुः।! तं दृष्ट्वा यमराजोऽपि प्राह गम्भीरया गिरा । भद्राभद्रं त्वया भुक्तं कल्याणाऽतीव दु:सहम् ॥ पापानां फलमाश्चर्यं गच्छ विष्णोः पुरं सुखम् । इत्युक्तो यमराजेन शाण्डिल्यो रथमास्थितः । स्वस्तिमङ्गलसंयुक्तः सुखं विष्णुपुरं गतः॥ दृष्ट्वा शाण्डिल्यमनघं विष्णुर्भवतिहते रत: । प्रसादमकरोदस्य पुनरेनमभाषत ॥ वेदमार्गपरित्यागफलं भ्वतं त्वयाऽनघ । मत्तन्त्राश्रयणेनैव मत्पूजा च कृता त्वया।। तयाऽहं प्रीतवानस्मि तव शाण्डिल्य मे प्रिय । भूयोऽपि मत्प्रसादेन कर्मलोके द्विजोत्तम ॥ भूत्वा वर्णाश्रमाचारं श्रौतं कृत्वा यथावलम् । मद्भत्त्वयाऽ तीवसंयुक्तो मदाराधनतत्परः ।।

B omits 'साधनं मातृवत्सदा ।
 प्राप्तये परिहाराय बोधयन्ती श्रुतिर्यतः ॥
 'बुद्धिपूर्वं परित्यक्ताऽनेन'

२. तस्मादिमं A

३. महादखान्यप्रसाह्यन्यनेकश: B

४. अगच्छध्वं B

५. सदा B

६. तथाऽहं B

७. प्रीतयानस्म B

प्त. मद्भात्त्वया A, मद्भक्ता B

साक्षाद ब्रह्मैकविज्ञानं लब्ध्वा चैवाऽमृतो भव । इत्युक्तो विष्णना ब्रह्मन गाण्डिल्यो भवि जातवान् ।। ब्राह्मणानां कूले शुद्धे साक्षादग्निसमो मुने । स पुनर्वास्देवस्य प्रसादेन महामुने ।। ब्रह्मचर्याश्रमे स्थित्वा वेदान् सम्यगधीतवान् । पुन: स्नात्वा गृही भूत्वा शान्तः सत्यपरायणः॥ अग्नीनाधाय विधिवत कृत्वा यागाननन्तरम् । प्रणष्टपापः शुद्धातमा ब्रह्मज्ञानी सदा शुचिः ।। अनित्यमीभ्वरादन्यद इति ज्ञात्वा प्रसादतः । विरक्तः सर्वलोकेभ्यस्त्यक्त्वा कर्माणि सर्वतः ॥ आचार्याच्छ्तवेदान्तो मत्प्रसादान्महामुने । सर्वलोकविधातारं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ सत्यबोधसुखानन्तमादिमध्यान्तवर्जितम् अप्रमेयमनौपम्यमनिर्देश्यं शिवाभिधम् ॥ मामपश्यदयत्नेन मुने स्वात्मतया सदा। प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् प्रपञ्चप्रतिभासने ।। स मुक्तो भक्तवान् भोगान् कञ्चत्कालमनावृतः । स पुनः कर्मणामन्ते निवृत्तो विश्वमायया ॥ एवं वर्णाश्रमाचाराद् वेदसिद्धादयत्नतः । शाण्डिल्योऽपि विमुक्तोऽभूत्तिच्छिष्याश्चैवमेव हि ॥ बहवोऽनेन मार्गेण पूता मद्रूपमागताः । वेदमार्गं विना ब्रह्मन् नाऽस्त्युपायो विमुक्तये॥ सर्वाणि चैव शास्त्राणि स्मृतयः संहितास्तथा । सूताणि चैव वेदाङ्गान्यपवेदास्तथैव च ॥ भ

q. B reads this line as साक्षाद् ब्रह्मौकविज्ञानं ज्ञानं लब्धवाऽमृतो भव

२. प्रनष्टपाप: B अवस्ता अन्तरम प्राधानायमध्ये

३. अनित्यमीश्वरादन्य B

४. क्वाणि B

५. प्रपञ्चाप्रतिभासने B

६. भुकतो B

७. वेदसिद्धादियत्नतः A

^{5.} पूज्या A

इ. B reads this verse as सर्वशास्त्राणि वेदाङ्गान्युपवेदास्त्रधैव च माज्यानाविका

पुराणानि तथा सांख्यं योगः पाणुपतं तथा ।
देशजातिकुलानां धर्माश्चाऽन्ये महत्तराः ॥
सर्वे वेदाऽविरोधेन प्रमाणम्, नाऽन्यथा भवेत् ।
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फला ज्ञेयाः प्रत्यवायस्य हेतवः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मब्रह्मविदां वर ।
त्यक्तवा वेदाविरुद्धानि वेदमेकं समाश्रय ॥
इति परमेश्वरवाक्यमभीष्टं
श्रुतिवचनेन समं हृदि कृत्वा ।
श्रुतिहृदयं प्रणिपत्य महेशं
श्रुतिमहिमानमवैत्स वसिष्ठः ॥"

इत्यत्न ह्यधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्रादीनां प्रामाण्यं स्पष्टमेव लभ्यते। न चाऽत्र 'तस्मान्वं पाञ्चरात्रोक्त' इत्यादि - भगवद्वचनेन सर्वान् प्रति प्रामाण्यमेवोक्तम् इति। 'धिग्धिग्' इत्यादिना 'नाऽस्ति ते निष्कृतिः श्रुतौ' इत्यन्तेनाऽन्यतपोनिष्ठतया उवधारितया शाण्डिल्यस्यैव 'तस्मान्त्वम्' इत्यत्न युष्मदर्थत्वात्। पाञ्चरात्नादीनामधिकारिविशेषविषयतायां प्रमाणानां प्रागेवाऽस्माभिष्दाहृतत्वात् । अत एवेहाऽपि 'कुमार्गेणाऽपि' इत्युक्त्या, 'वेदमार्गितिर्वितिनीम्' इत्युक्त्या, 'तस्यां चकुर्मृने दीक्षां पाखण्डाः पापयोनयः' इत्युक्त्या, परलोकात्परा-वृत्तस्याऽगितहोत्नाद्युपन्यासकाले पाञ्चरात्नाऽनुक्त्या च । स्पष्टमेवेदं 'विप्रतिषेधाच्च' (ब्र० सू० २.२.४५) इति सूत्रे । इममेव शाण्डिल्यं स्मारयद्भिराचार्यरिकिरिभेदेनैव प्रामाण्यं विमावितम् । स्यादेतत्, एवमपि तन्त्रेषु कोऽधिकारी को नेति चेत् ? उच्यते —

''शापाद् वा गौतमादीनां पापाद् वा महतो नराः । ये गता वेदबाह्यत्वं ये च सङ्कीर्णयोनिजाः ॥ तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ स्त्रीशृद्राक्ष्च यथायथम् ।''

तथा हि कौमें चतुर्दशाऽध्याये—

''पुरा दारुवने पुण्ये मुनयो गृहमेधिनः । ईश्वराराधनार्थाय तपश्चेरुः सहस्रशः ।।

^{9.} किञ्च B

२. वरिष्ठ: A

३. इत्यन्तेनाऽन्यतथापिष्टतया B

४. वधारित B

५. कुमार्गेणापीयेत्युक्त्या A

६. ग्निहोत्रान्युपन्यासकाले B अपना अध्यापन अध्यापन विकास के कार्या विकास विकास विकास विकास विकास विकास विकास व

ततः कदाचिन्महती कालयोगेन दुस्तरा । अनावृष्टिरतीवोग्रा ह्यासीद् भूतविनाशिनी ।। समेत्य सर्वे मूनयो गौतमं तपसां निधिम् । अयाचन्त क्षुधाविष्टा अशनं प्राणधारणम् ॥ स तेभ्यः प्रददावन्नं सुष्टं बहुतरं बुधः। सर्वे बुभुजिरे विप्रा निर्विशङ्क्रीन चेतसा।। गते तु द्वादशे वर्षे कल्पान्त इव शङ्करी। बभूव वृष्टिर्महती यथापूर्वमभूज्जगत् ॥ ततः सर्वे मूनिवराः समामन्त्र्य परस्परम् । महर्षि गौतमं ब्रुयुर्गच्छाम इति वेगतः ॥ निवारयामास च तान् कञ्चित्कालं यथासुखम् । उषित्वा मद्गृहे पश्चाद् गच्छध्विमिति पण्डिताः॥ ततो मायामयीं सृष्ट्वा कृशां गां सर्व एव ते । समीपं प्रापयामासुगौतमस्य महात्मनः ॥ कृपाविष्टस्तस्याः संरक्षणोत्स्कः । सोऽनुवीक्ष्य" गोष्ठे तां बन्धयामास स्पृष्टमात्रा ममार सा।। स शोकेनाऽभिसन्तप्तः कार्याकार्यं महामुनिः। न पश्यति स्म सहसा तादृशं मुनयोऽब्रुवन् ॥ गोवध्येयं द्विजश्रेष्ठ यावत्तव शरीरगा। तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं । गच्छामो वयमेव हि॥ तेन ते मुदिताः सन्तो ११ देवदा रुवनं शूभम । जग्मु: पापवशं नीतास्तपश्चत् यथा पूरा।।

以及初年,于

andia ;

R. Hemmi

a fire x

. विशिष्ट .

मिष्ट भाग स्था

A resident &

a. मालोक .∴ P

११. प्रांच छ

A feeling .51

^{9.} वर्षा B

२. वरमं B

३. गच्छन्तु इति A

४. सृष्टा A, स्पृष्ट्वा B

५ सोऽनुवीत्य AB

६. गौष्ठे B

७. तादृशो A

ь. ताववन्नं В

ह. नं B

१०. भाक्तव्यं B

^{99.} संवो B

⁹२. चेरु: A

H WIFFIT

स तेषां मायया जातां गोवध्यां गौतमा मूनिः। केनाऽपि हेत्नाज्ञात्वा शशापातीवकोपनः ।। भविष्यध्वं त्रयीबाह्या महापातिकभिः सदा । बभूवस्ते महाशापाज जायमानाः पुनः पुनः ॥ सर्वे सम्प्राप्य देवेशं शङ्करं विष्ण्मव्ययम् । अस्त्वन लौकिकै: स्तोतैरुच्छिष्टा इव सर्वशः॥ देवदेवौ महादेवौ भक्तानामातिनाशनी । कामवृत्त्या महायोगौ शापान्तस्त्रातुमर्हथ ॥ तदा पार्श्वस्थितं विष्णुं सम्प्रेक्ष्य वृषभध्वजः । किमेतेषां भवेत कार्यं प्राह पृण्यैषिणामिति ॥ ततः स भगवान विष्णुः शरण्यो भक्तवत्सलः । गोपतिः प्राह विप्रेन्द्रानालोक्यः प्रणतान हरिः॥ न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर । सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाद विनिर्वभौ॥ तथापि भक्तवात्सल्याद रक्षितव्या महेश्वर । अस्माभिः सर्व एवेमें गन्तारो नरकानि ॥ तस्माद्वी वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम । विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यावो वषध्वज ॥ एवं सम्बोधितो १२ रहो माधवन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥

^{9.} जात A, जाता B

२. गोवध्यो A

३. कोपितः A

४. B omits प्न:

प्र. संप्राथ B

६. नाशिनौ A

७. का वा वृत्ति: AB

इ. किमेतत् B

क्ष. पूण्यैविना A

१०. नालोक AB

^{99.} एवोमे B

१२. स बोधितो A

कापालं लाङ्गलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पाञ्चरात्रं पाणुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः ।।
सृष्ट्वा तानूचतुर्देवौ कुर्वाणाः शास्त्रचोदितम् ।
पतन्तो नरके घोरे बहून् कल्पान् पुनः पुनः ।।
जायन्तो मानुषे लोके क्षीणपुण्य-चयास्ततः ।।
ईश्वराराधनबलाद् गच्छध्वं सुकृतां गतिम् ।।
वर्तध्वमप्रमादेन नाऽन्यथा निष्कृतिर्हि वः ।
एवमीश्वरविष्णुभ्यां चोदितास्ते महर्षयः ।।
आदेशं प्रत्यपद्यन्त शिरसाऽसुरिविद्विषोः ।
चक्रुस्तेऽन्यानि शास्त्वाणि तत्र तत्र रताः पुनः ।।
शिष्यानध्यापयामासुर्दशीयत्वा फलानि त्विति ।"

क्रिकी अब अब मामन्यावक्रमा (कूर्म, पूर्व, १६.६७-१२४)

अत च भ्रष्टानां कथि वद् गितप्राप्तये आगमाः प्रणीता इत्युक्त्या तेषां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च स्पष्टमेव । एवमपि प्ररोचनार्थं 'चतुर्षु वेदेषु परं पुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवान् इत्यादिक्रमेण तन्त्राणां वैदिकमार्गादाधिवयं बहुधा दिश्वतम् । 'तत्तात्पर्यानिभिज्ञास्तु ततो भ्राम्यन्ति' इत्येतावता 'मोहनानि' इत्युवितः स्पष्टतरं चैतदपरार्के ग्रन्थमुख एव, तथा स्कान्देऽपि यज्ञवैभवखण्डे द्वाविक्षाऽध्याये गौतमशापो दिश्वतः । सूत उवाच—

''अथ वक्ष्ये महादेव श्रद्धाभावस्य कारणम् । मनुष्याणां सुरश्चेष्ठाः श्रृणु तच्छूद्धया सह ॥ पुरा कालविपाकेन प्राणिकर्मवशेन च । पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः ॥ अनावृष्ट्या द्विजा भूमिर्दुभिक्षाऽभवदास्तिकाः । क्षुत्पीडा च महातीन्ना विजाता सर्वदेहिनाम् ॥

^{9.} मुद्गलं A

२. कुर्वाणां B

३. पततो A

४. निनये B

५. सु क्षीणं पुण्यं B

६. मप्रसादेन A

७. बहु B

ь. तिजाता A

मनुष्याश्चा-समाचारा अभवन्तन्तवाञ्ख्या । हत्वा केचिन्मनुष्यांश्च भुक्तवन्तो विमोहिताः।। हत्वा केचित् पशून् मोहादजान् केचन मोहिताः । तुरङ्गांश्च गजान्^र केचिद् भुक्तवन्तो यथाबलम् ॥ बाह्मणाः केचिदालोड्य विशिष्टा मुनिसत्तमाः । गौतमस्याश्रमं पुण्यं ययुः सर्वे महत्तमम्।। तपोयोगात् गौतमस्य प्रसादाच्छङ्करस्य च। आश्रमस्तस्य विप्रेन्द्राः सुभिक्षस्त्वभवद् भृशम्।। ते सम्भूय मुनिश्रेष्ठं गौतमं प्रणिपत्य च। प्रोचुः क्लेशेन संयुक्ता दिजाः कारुणिकं प्रति॥ क्षुत्पीडिताः सर्वे भगवन् भक्त^४-वल्लभ । केवलं कृपयैवाऽस्मान् रक्ष रक्ष हिते रत्र ।। इति विज्ञापितः श्रीमान् महाकारुणिकोत्तमः । गौतमः सर्वविप्राणामभयं दत्तवान् मुनिः॥ पुत्रभार्यादियुक्तानां विप्राणां गौतमो मुनिः । ददौ धान्यं धनं वस्त्रं तिलं तैलञ्च गामि ॥ अन्यानि यानि जन्तूनामिष्टानि सकलानि तु । तानि तेषां मुनिः श्रीमान् ददौ कारुणिकोत्तमः॥ आधिव्याध्यस्त्रशस्त्रादिपीडाश्च विविधा द्विजाः । निवारिता मुनीन्द्रेण गौतमेन द्विजन्मना ॥ श्रौतस्मार्तसमाचारा उपदिष्टा द्विजन्मना । गौतमेन मुनीन्द्रेण मुनीन्द्राः करणाबलात्॥ एवं चिरगते काले गौतमस्य महात्मनः । केवलं भृमि: सुभिक्षा 'ऽभवदास्तिकाः ॥

^{9.} मोहादजांके च विमोहिता: A

२. तुरंगांश्च जनान् B, तुरङ्गनागाजान् A

३. प्रोचुस्ते क्लेशसंयुक्ता A

४. भव B

५. रत: A

६. सर्वविप्रेभ्यो ह्यभयं A

७. समाचार B

s. द्विजन्मनां B

इ. भूमिक्षा A

सर्वेगी तमेन ब्राह्मणैश्च पूनः स्वदेशगमनाय विचार्य कार्यं सम्भूय निर्घणैः प्रषाधमैः । गौतमेनेति गौर्हता महामोहवशेन कृतो मिथ्याभिशापस्त् तज्ज्ञात्वा' मुनिभिः श्रीमान् गौतमो मुनिसत्तमः । संयुक्तः शशाप बाह्यणा रेधमान् ॥ महाक्रोधेन गौतम उवाच विग्रहे । महादेव-स्वरूपे महादेवस्य महादेवस्य भक्तौ च महादेवस्य नामिन च॥ महादेव - परिग्रहे । महादेवस्य विज्ञाने महादेवस्य संस्थाने 8 महादेवस्य कोतिषु ॥ महादेवाश्रयेषु महादेवाय दाने च महादेवस्य चोत्कर्षे तिपुण्डोदध्लनादिषु ॥ रुद्रलि झस्यैव त् पूजने । रुद्राक्षधारणे रुद्रयात्रादि '-कर्मस ॥ रुद्रालयदिद्क्षायां

तव

तत्रापि

दुर्जनाः ।

यद्यत् रुद्र -सम्बन्धि

ब्राह्मणाधमाः ॥ सर्वदा यूयं भवता®मृन्मृखा नित्यकर्माद्यनूष्ठाने काम्यविवर्जने । तथा सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ भवताम्नमुखा युयं दान्तिशान्त्यादिविज्ञानसाधनेषु द्विजाधमाः । सर्वदा ब्राह्मणाधमाः॥ भवतामुन्मुखा युयं प्रवचनेऽपि च। स्वाध्याये च जपे चैव तथा

भवतामुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥

नानाविधेषु यज्ञेषु विविधेषु च कर्मसु ।

भवतामुन्मुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥

^{9.} त ज्ञात्वा B

२. ब्रह्मणा B

३. महादेव A

४. च स्थानि B

५. बाद्यादि A

६. यदा तु रुद्र B, यदात् रुद्रस्य A

७. भवेताम् A B (in all the verses where this line is repeated)

с. विधेषु В

इ. B omits कर्मसु

कृच्छ्चान्द्रायणादौ च तथा मासोपवासके। यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ भवतामुन्मुखा यमादिषु । वेदभक्तौ तथास्तिक्ये र योगाङ्गेष् सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ भवतामुन्मुखा यूयं श्रुतिस्मृतिपूराणोक्तेष्त्रर्थेषु सकलेषु यूयं भवतामुन्म्खा सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ चैव परदारविवर्जने । स्वदारगमने यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ भवतामुन्मुखा सर्वा विभिष्टाः शङ्करादिति । विष्णवादिदेवताः भ्रान्तिविज्ञानसम्पन्ना भवत ब्रह्मणाधमाः ॥ शंखचक्रगदापद्मदण्डपाशाङ्कुशादिभिः। अङ्किताः श्रद्धया यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ निहीनजातिनाम्ना तु⁶ रूपेण च तथैव च। अङ्किताः श्रद्धया यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ वर्तुलाश्वात्थपत्रार्धे १°चन्द्रदीपादिलिङ्गिनः । भवत^{११} श्रद्धया सार्द्धं ललाटे ब्राह्मणाधमाः ॥ पितृमातृसुतभ्रातृ भायांविक्रयिणः बन्धुविक्रयिणस्तद्वद् भवतः भवतः

^{9.} वेदभक्ते A B

२. तथा स्निग्धे A

३. योगेषु A

४. आगमादिषु A

प्. संयत्ता A, संपत्ता B

६. A B repeat भवेतामुन्मुखा in place of भवत ब्राह्मणाधमाः।

७. A B repeat भवे o

द. निहीनजातिना भ्रातृरूपेण A

इ. A B repeat भवे o

१०. पत्नार्धं A

११. भवेन A, beभवे Br si onil sidt eredw seerey edt lis ni) & A मार्हर

⁹२. बन्धुविक्रयिणस्तथा B

^{93.} भवेत A B

वेदविकयिणस्तद्वत् तीर्थविकयिणस्तथा । १ धर्म विक्रयिणस्तद्वद् भवत ब्राह्मणाधमाः ।। सराविकयिणस्तद्वन्मांसविकयिणस्तथा । मत्स्यविक्रयिणस्तद्वद् भवतरे ब्राह्मणाधमाः ॥ पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखे उपि च । शाक्ते च दीक्षिता यूयं भवतं ब्राह्मणाधमाः॥ बौद्धे चाऽईन्मते चैव तथा पाग्रपतेऽपि च। शाम्भवे दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ पाखण्डेषु तथाऽन्येषु मार्गेष्वश्रौतकेषु च। श्रद्धया दीक्षिता यूयं भवत® ब्राह्मणाधमाः॥ युष्माकं वंशजाताश्च सर्वे स्त्रीभिः सह द्विगाः। मद्क्तार्थप्रकारेण भवन्तु ब्राह्मणाधमाः ॥ बहुनोक्तेन कि साक्षाच्छिवे संसारमोचिके । तत्सम्बन्धिषु सर्वेषु श्रुतिस्मृत्यादिकेषु च ॥ युष्माकं वंशजातानां युष्माकं च तथैव च । श्रद्धाभावः सदैवास्तु शापस्तीत्रः कृतो मया।। अभिनानीयोहामोहाक् । अर्थ प्रयोगमायोहको ।।।

हारामही के निहास सूत उवाच एएस कि निहास

एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे

हिजाधमाश्चापि तदाज्ञयैव ।

तदाऽभवंस्तत्कुलजाश्च सर्वे

स्वभावजो ह्रोष मुने: प्रभावः ॥

श्रद्धाभावस्तेन जातो नराणां

साक्षाद् रुद्रे तस्य धर्मे च विष्राः ।

तस्माद् विद्वांस्तद्विनाशाय साक्षाद्

रुद्रं नित्य पूजयेच्छुद्धयैव ॥

^{9.} B omits this line

२. B omits भवत ब्राह्मणाधमाः

३. भवेत A B

४. कालमुखे A

५-७. भवेत A B

प. तदार्च्ययेव B

विपुण्ड्रमुद्धूलनमास्तिकोत्तमः

समाचरेन्नित्यमतन्द्रितस्तथा ।

विशेषतः शाङ्करवेदने रतो'

भवेदशेष कथितं ^२ मयाऽनघाः ॥

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ३२.१-४७)

इत्यध्यायः । तथा पराशरोपपुराणे वृतीयेऽध्याये ब्रह्मशापो दिशतः —

रुद्राधिनयमविज्ञाय ब्रह्मनारायणौ पुरा । अहं ब्रह्म त्वहं चेति विभ्रान्त्या कुरुतां रणम्।। क्रोधेन महता युक्तो ब्रह्मा सर्वजगत्पतिः। शशाप विष्णुं गर्भस्थो भवं चातिविमोहित: ॥ त्वद्भवता ब्राह्मणाः साक्षात् तिपुण्डे भस्मगुण्ठने । भवेयुर्विमुखा नित्यं वेदसिद्धे विमुन्तिदे ॥ तिशूले चतुरस्रे' च वेणुपत्नोपमे^{११} तथा । पुण्ड्रान्तरे रता १२ नित्यं भवेयुस्तान्त्रिका द्विजाः ॥ आयुधैः शंखचक्राद्यैस्त्वदीयैरिङ्कता द्विजाः । अग्नितप्तैर्महामोहाद् १३ भवेयुश्चांसयोर्द्धयोः ॥ वेदासिद्धेन मार्गेण त्वदीयाराधने द्विजा । त्वद्भक्ता विमुखा नित्यं भवेयुः परिमोहिताः ॥

रतौ AB

काथितं В 2.

पाराशरोपपुराणे B

A omits ब्रह्म

A adds तदा

विष्णु B

भवेच् A

साक्षो B

कुण्डने B £.

चतुरस्ते A 90.

वेणुपतापमे B 99.

^{92.} रतौ A

मोहा B 93.

त्वदीये पाञ्चरावे च तन्त्रे भागवते तथा । दीक्षिताक्च द्विजा नित्यं भवेयुर्निर्भया हरे।। श्रीतस्मार्तसदाचारे सद्योम् वितकरे श्रभे । त्वदभक्ता विमुखा नित्यं भवेयुः परिमोहिताः।" (पराश्चरोपपुराणे, ३.२४-३१)

इति । दधीचिशापो 'ऽपि सौरपुराणे सप्तमेऽध्याये दिशतः -

"एते च ब्राह्मणाः सर्वे ये द्विषन्तो महेश्वरम् । भवन्त् वेदबाह्यास्ते तमोपहतचेतसः ॥ निरयगामिनः । पाखण्डाचारनिरतास्सर्वे कलौ युगे तु सम्प्राप्ते दरिद्राः शूद्रयाजकाः ॥ सर्वस्मादधिको रुद्रः पशुपाशिवमोचनः । पराङमुखस्तु युष्माकं माभूत् पारित्रिकी गति ॥''

(सौरपुराणे, ७.३८-४०)

इत्यादिना । तथा कौमें सप्तिविशेऽध्याये-

''तिष्ये मायामसूयाञ्च वधं वैव तपस्विनाम् । साधयन्ति नरा नित्यं तपसा ह्याकुलीकृताः ॥"

इत्युपक्रम्य

''यतयश्व भविष्यन्ति शतशोऽथ सहस्रशः । नाशयन्ति हाधीतानि नाऽधिगच्छन्ति चाऽनघ । गायन्ति लौकिकैर्गानैदेवतानि नराधिप॥ वामपाणुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रकाः । भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षवियास्तथा ॥ ज्ञानकर्मण्यपरते लोके निष्क्रियतां कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥

दधीचिशापे B

पराङमुखोऽस्तु A

बन्धे B 3.

वानघ A

र्वेवतानि B

कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै । दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥ तमसाविष्टचेतसः । च महादेवं निन्दन्ति वथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥ ये चाऽन्ये शापनिदंग्धा गौतमस्य महात्मनः । भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यास् जातिषु ॥ सर्वे ते च विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः । विश्वविकित वेदबाह्यव्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥ मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि तु । वैडालव्रतिकाधमाः ॥'' तमसाविष्टमनसो क्मिं, पूर्वं, ३०.१, २३-३२)

इति । तथा पापविशेषस्याऽपि तन्त्रमार्गप्रवेशप्रयोजकत्वं पाराशरे एकादशाऽध्याये दिशतम् —

''शंखचऋगदापद्मवज्रपाशांकुशादिभिः अङ्किताश्च भविष्यन्ति पापकर्मणा ॥ मन्ष्याः तथा स्मृतिपुराणगम् । विकास विकास त्यजन्ति धर्मं वेदोक्तं मनुष्याः पापकर्मणा ।। वेदाङ्गानि मोहेन पाखण्डेष्वपरेषु च। कापाले पाञ्चरात्रे मनुष्याः पापकर्मणा ॥" दीक्षिताश्च भविष्यन्ति

(पराशरोपपुराणे, ११.११, १३-१४)

साम्बपुराणे-

श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते (s) भयं गतः । ''श्रतिभ्रष्टः क्रमेण श्रुतिसिद्धयर्थं मनुष्यस्तन्त्रमाश्रयेत् ।। धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणान्तिकम् । प्रायश्चित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सदारुणम ॥

मानवान ॥

च B

द्वेजा: B

थे B

जना नित्यं B 8.

दिशत B ٧.

A reads म॰ and B मनु॰ in place of मनुष्याः पापकर्मणा €.

मनु o AB in place of मनुष्याः पापकर्मणा

तन्त्रमाश्रितान् B

तन्त्राधिकारि निर्णयः

भयं दुर्बलचितानां मरणाज्जायते भृशम् । तेषामेवाऽभिरक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान् ॥''

इति । तथा तत्रैव--

''पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्द्श्य कमलापतिष्वतवान् ॥

इति । र मुक्तिखण्डे चतुर्थेऽध्याये

''अत्यन्तस्खलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः । पाञ्चरात्नादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ।।'' (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.९७, ९८)

इति । पाञ्चरात्नादीनां न श्रुतिपुराणसाम्यं किन्तु पतितादीन् प्रत्येवाऽनुष्ठापकत्वम्, काल-विलम्बेन कथञ्चिदुपकारकत्वञ्चेति तस्मिन्नेव प्रघट्टके माधवः । **यज्ञवैभ**वखण्डे पञ्च-चत्वारिशेऽध्याये आगमानुपक्रम्य—

> "अधिकारिविशेषेण क्रमेणैव विमुक्तये । प्रवर्तन्ते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ तत्तत्तन्त्रेषु ये नर्त्या दीक्षिता मुनिसत्तमाः । सोंऽशस्तैरेव संग्राह्यः सर्वथा नैव वैदिकैः ॥" (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ४५, ५६, ५७)

इति । तथा सूतसंहितायामेव चरमेऽध्याये— कि व्हान्तिवाहानिक हिल्हानिक

''अथ परिशवभक्त्या सिन्चिदानन्दपूर्णं परिशवमनुभूय स्वात्मरूपेण सूतः । मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद् घृणान्धिः' जनपदहितरूपं' वेदितव्यं तु किञ्चित्^र ।।

^{9.} खचहं B

२. A omits तथा तत्रैव-"'पाञ्चरात्रं " "रुक्तवान्" इति ।

३. यो B

४. साक्षाध्वनाव्धिर् B

४. जनयदहितरूपं A

६. केचित् B

श्रुतिरिष मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे परगुरुरखिलेशः प्राह तन्त्रेषु तद्वत् । श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणाब्धिः श्रुतिपथनिरतानां नैव तत्सेवनीयम् ॥ श्रुतिपथनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः परगुरुरखिलेशस्तद्वदाहाश्रमांश्च श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं हरिरपि मुनिमुख्यः प्राह तन्त्रे स्वकीये।। विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रे स्वकीये। श्रुतिपथनिरतानां ते न संसेवनीयाः श्रुतिपथसममार्गी नैव सत्यं मयोक्तम् ।। हरहरिविधिपूजा कीर्तिता सर्वतन्त्रे श्रुतिपथनिरतानां यद्वदुक्ता तु पूजा । श्रतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तपूजा सर्ववेदोदितैव ॥ श्रुतिपथनिरतानां श्रुतिपथगलितानां सर्वंतन्त्रेषु लिङ्गं प्रथितमखिलदु:खध्वंसकं तत्र तत्सदा नैव धार्यं श्रुतिपथनिरतानां श्रुतिरिप मनुजानामाह लिङ्गं विशुद्धम् ॥ शिवागमोक्ताश्रममानवस् अन्य विकास स्वीतिक स्वीत विपुण्डलिङ्गं तु सदैव धारयेत् । तदुक्तमन्त्रेण ललाटमध्यमे महादरेणैव सितेन भस्मना ॥

^{9.} परगुरुरखिलेश: A

२. माश्रया B

३. मुख्याः B

४. स्वेन B

४. संसेवनीय: A

६. त सदेव B

७. धारयत् B

विष्ण्वागमोक्ताश्रमनिष्टमानवस् कार्यसम्

तथैव पुण्ड्रान्तरमूर्ध्व हपकम् ।

तिशूल रूपं चतुरस्रमेव

मृदा ललाटे' तु सदैव धारयेत्।।

ब्रह्मागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवो र

ललाटमध्येऽपि च वर्तुलाकृतिम् ।

तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना

मृदाऽथवा चन्दनतस्तु धारयत् ॥ अष्टवत्थपत्नसदृशं हरिचन्दनेन

मध्ये ललाटमतिशोभनमादरेण

बुद्धागमे मुनिवरो^४ यदि संस्कृतः स्यात्

मृद्वारिणा सततमेव तु धारयेत् सः।। ऊध्वपुण्डत्रयं नित्यं धारयेद् भस्मना मृदा । ललाटेऽर्हागमे निष्ठश्चन्दनेनाऽथवा नरः॥ सितेन भस्मना तिर्यक् विपुण्ड्रस्य तु धारणम् । सर्वागमेषु निष्ठानां तत्तन्मन्त्रेण शोभनम्।। शिवागमेषु निष्ठानां धार्यं तिर्यक् तिपुण्ड्कम् । एकमेव सदा भूत्या नैव पुण्ड्रान्तरं बुधाः॥ वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना । ललाटे भस्मना तिर्यक् व्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हिं॥ विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद् धारयन् पतति द्विजः । विष्णवागमादितन्त्रेषु शिक्षितानां विधीयते ॥ शङ्खचक्रगदापूर्वेरङ्कनं नाउन्यदेहिनाम् । दीक्षितानां तु तन्त्रेषु नराणामङ्कर्न द्विजाः ॥ उपकारकमेवोक्तं मुनिपुङ्गवाः । क्रमेण पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु धारणं दीक्षितस्य तु॥ वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाऽप्यिङ्कृतो यदि । पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादिप ॥

ललाठे B 9.

ब्रह्मागमोक्तागमनिष्ठमानवो A, ब्रह्मागमोक्ताप्रमनिष्टमानवो B 3.

मृनिवरा B 8.

A reads त्रिपुण्ड्रस्य तु धारणम् in place of त्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हिं। अस्ति मिलिसिस X.

तन्त्रोक्तेन प्रकारेण देवता या प्रतिष्ठता । साऽपि वन्द्या सुसेव्या च पूजनीया च वैदिकै: ॥ शुद्धमेव हि सर्वत्न देवतारूपमास्तिका: । तत्तत्तन्त्रोक्तपूजा तु तत्तिष्ठिस्य केवलम् ॥ तन्त्रोषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत् सदा ॥ वैदिकश्चाऽपि तन्त्रोषु दीक्षितं न स्पृशेत् सदा ॥ राजा तु वैदिकान् सर्वान् तान्त्रिकानिखलानिप । असङ्कीर्णतया नित्यं स्थापयेन्मुनिसत्तमाः ॥"

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डोपरिभागे, सूतगीतायाम्, ८.२४, २६-४३, ४४-४७)

इत्यादि । 'तथा पुण्ड्रान्तरादिप' इति स्मृतिविरुद्धवेणुपत्नाद्याकार'-तिलकाद् इत्यर्थः । अत एव वासिष्ठलैङ्गे नवमेऽध्याये —

> ''अश्रौतमूर्ध्वपुण्ड्रादि ललाटे श्रद्धया सह । धारयिष्यन्ति मोहेन युगान्ते समुपस्थिते ॥''

इति क्लोके अश्रौतिमिति विशेषणम् । पाराशरे तृतीयाध्यायेऽपि —

"तिशूले चतुरस्रे च वेणुपत्रोपमे तथा। पुण्ड्रान्तरे रता नित्यं भवेयुस्तान्त्विका द्विजाः।"

(पराशरोपपुराणे, ३.२७)

इति शापपरे श्लोके विशूल-इत्याद्युक्तम् अन्यथा पुण्ड्रान्तरेत्यनेनैव गतार्थं स्यात्³। ब्रह्माण्डपुराणेऽपि —

> ''सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं तिविधं स्मृतम् । दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ।।

^{9.} पूजासु A

२. मतमुत्तमम् A

३. वेणुयाताद्याभाद B

४. वासिष्ठे लैङ्गे A

प्र. धारियष्यं B

६. B omits मोहेन

७. गतार्थत्वात् A ध. विभामक्ष्यनीमशास्त्रविभाक्षकः, A. विभामक्ष्यनीमगास्त्रविभाक्ष

ь. मतं B

इ. उत्तमोत्तम उच्यते Befine का की कि कार्यात के कार्यात के कि कार्यात के कि

अत्र हि अङ्गुलान्न्यूनं^१ न धार्यमिति प्रतीयते । अत एव प्रहाराहरू छह बह्मपुराणे—

> ''त्यागो^र दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति तत्सर्वमूध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् व्विपुण्ड्रं भस्मना सदा ।''

इत्युक्तम् । पारिजाते शौनकः 🚣 अस्ति विकासिका स्वापनिका स्वापनिका

''ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं कुर्युविष्णोश्च वा बुधाः ।''

इति । तत्रैव — अधारमाहर विवास हामाल्याकार विवास सामाल । काम सामाल विवास काम सामाल विवास सामाल विवास सामाल विवास

"तिपुण्ड्रेन विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् । न तद् ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं तपो न सःै॥"

इत्यादि । कर्ध्वपुण्ड्रत्निपुण्ड्रयोः समुचितयोर् एकैकस्य वा धारणं कर्तव्यमिति विकोटिको विकल्पः । स च कुलाचारादिनाऽथ व्यवतिष्ठत इति ब्रह्मपुराणादौ स्पष्टम् । प्रकृतमनुसरामः । इत्यं श्रु तिभ्रष्टानामागमेष्वधिकारः सिद्धः । तथा सङ्करजानामप्यधिकारः कौर्मे द्वाविशेऽध्याये दिश्वतः —

''अथांशोः' सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् । महात्मा दानिनरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥ स नारदस्य वचनाद् वासुदेवाऽर्चने रतः । शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥ तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् । प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥"

(कूर्म०, पूर्व०, २४.३०-३२)

^{9.} गुलान्न्यूनं B

२. यागो B

३. रस B

४. समुच्चितयो B

५. अपांशो: A

६. सात्त्वतो A

स्त्रीशूद्राऽधिकारो भागवते दशमस्कन्धे दिशतः —

''तेनोक्तं सात्वतं' तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग् भवेत्। यत्न स्त्रीशुद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥'' व्यानगुरुषः हो हा

इति । हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे पद्मपुराणवचनमुदाहृतम्

''श्रृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारिणाम्'। श्रूद्रधर्मरतानां हि तेषां नाऽस्ति पुनर्भवः॥ विप्रस्यैतद् विगर्द्यात्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम्॥''

इति । अत्र' 'शूद्रधर्मरतानाम्' इत्यनेन कुण्डगोलकयोरप्यधिकारो लभ्यते । 'शूद्राणां हि सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' इति स्मृत्या तेषां शूद्रधर्मातिदेशात् । शूद्राणां तु तद्धर्मरतत्वं स्पष्टमेव । किञ्च स्वधर्मत्यागेन शूद्रधर्मरतानां द्विजानामपि पतितानामनेनाऽधिकारः । 'विप्रस्य' इति स्वधर्मस्थस्येति भावः । इतरस्य पूर्वार्द्धेनाऽधिकारलाभात् । ब्रह्मपुराणे दशमेऽध्याये—

''तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्मिता पुरा। भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा विमूढधीः॥ इह जन्मनि^{*} शूद्रः स्यात् प्रेत्य श्वा च भविष्यति॥''

इति । आश्वलायनस्मृतौ षष्ठेऽध्याये—

"शिवकेशवयोश्चिह्नं" चक्रशूलादिकं द्विजः ।
न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्त्मान स्थितः ॥
त्यक्तवैदिककर्माणोः नास्तिका नटनर्तकाः ।
ते धारयेयुश्चिह्नानि शिवयोभिन्नबुद्धयः ॥
वेदाक्षरिवहीनानां नास्तिकानां द्विजन्मनाम् ।
विहितं धारणं नित्यं चिह्नानां केशवेशयोः ॥
तेषां भिन्नधियां किञ्चित् सुगत्यर्थे शिवः पुरा ।
कृपया तच्चकारेह पुराणेषूदितं च तत् ॥"

^{9.} सात्त्वतं A

२. धारिणम् B

३. A omits अन्न

४. जन्मुनि

प्र. चिह्ने A

६. त्यक्तवैदिकर्माणो B

७. भिन्नधियं B

इति । किञ्चिदिति तन्त्रिमित्यर्थः । इहेति स्मृतिष्वित्यर्थः । चकारो भिन्नक्रमः पुराणेषु चेति योज्यः । अतएव स्मृतिपुराणयोरिष । वविचत्तन्तं समानविषयत्वं पराशरपुराणे दशमेऽध्याये स्पष्टीकृतम् —

"वेदमूलतया नित्यं प्रवृत्ता अपि सत्तम । क्विचित् कदाचित् स्मर्तारस्तन्त्रार्थं च ब्रुवन्ति वै ॥ क्विचित् तन्त्वानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि । वदन्ति तादृशोंऽशस्तु ग्राह्यस्तन्त्वावलम्बिना ॥ पुराणे धर्मशास्त्रे च योंऽशः श्रुत्या विरुध्यते । स तन्त्वार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिः ॥" (पराशरोपपुराणे, १०.७१-७३)

इति । स्कान्देऽपि

''तन्त्राऽवलम्बनेनैव पुराणानि च कानिचित्। साक्षाद् वेदविरुद्धार्थं प्रवदन्ति क्वचित् क्वचित्।। अधिकारिविभेदेन नैव वेदपरं प्रति^{*}।''

इति । अधिकारीति भ्रष्टाद्यधिकारीत्यर्थः । अत एव वैदिकान् प्रति तप्तमुद्रादे निषेधकं तद्धारणे प्रायश्चित्तविधायकं प्रायश्चित्ता "ऽननुष्ठाने नरकादिबोधकं च वचनसहस्रं तत्न तत्नोपलभ्यते । दिङ्मात्नन्तु प्रदर्शयामः । वृहन्नारदीये चतुर्दशाऽयाये —

"यस्तु सन्तप्तशंखादि लिङ्गचिह्नतनुर्नरः। स सर्वयातनाभोगी चाण्डालः कोटिजन्ममु॥

^{9.} चकारा B

२. क्व चित्तन्त्र A, क्वचित्तंत्र B

३. तन्त्रात्तर्थस्तु A

४. वेदप्ररपतीति B

५. तप्तमुद्राद्रे B

इ. A omits प्रायश्चित्तविधायकं प्राथमा कि उठावि को क्रिक्स हिम्स हमार shoot !!

७. प्रायश्चिता A

इ. चतुर्थाऽध्याये A

इ. शंखारि B

१०. चण्डाल: A B

निर्म प्राप्तक सं^थ द्विजं तप्तशंखादिलिङ्गाङ्किततन् नृप । हिन्दीकी समित सम्भाष्य रौरवं याति^२ यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ चक्राङ्कित - तन्र्यंत तन कोऽपि न संवसेत। यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्महा भवेत ॥ गंगास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा । चकाङ्कित - तन् स्पृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं जपन्नरः ॥ चक्राङ्कित'-तनुं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं जपेन्नर: 1° जनेशपौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेत ॥ लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं नरेश्वर । जपेच्च शतरुद्रीयमन्यथा रौरवं व्रजेत ॥ ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्वदेवसमाश्रिता । सा चेत् सन्तापिता राजन् कि वध्यामि तदेनसः॥ चक्राङ्किततनुर्वाऽपि राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा। श्रीतस्मार्तेषु कर्मस ॥" नाधिकारी परिज्ञेयः

यज्ञवैभवखण्डे एक चत्वारिशेऽध्याये---

"पाशाङ्कुशगदादण्डशङ्खचक्रादिभिद्विजाः । अङ्कनं विग्रहे सन्तः पातकं प्राहुरास्तिकाः ॥ (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ४१.१६)

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वायुपुराणे —

''ब्राह्मणो यदि मोहेन तापयेद् वह्निमुद्रया । न कर्माहों भवेदज्ञः स वै पाषण्डसंज्ञकः सः ।''

^{9.} ये A

२. यान्ति A

३. चक्रांकिक B

४. क B

५. धरतोऽपि वा B

६. चक्रांकिक B

७. B reads रौरवं युगमश्रुतो in place of जपन्नर: । अधिकारिक विकास स्रोतिक A

s. चक्राङ्गिक B

S. A omits this line

^{90.} भवेदल B

^{99.} पाखंडसंज्ञिक: B

- :मगार्थक

लिङ्गपुराणे —

''शङखचके तापियत्वा यत्न देहे प्रदह्मते । स जीवन् कुणपस्त्याज्यः' सर्वधर्मं बहिष्कृतः ।।''

आदित्यपुराणे--

''देवेषु यज्ञभागेषु यस्य नाऽस्त्यधिकारिता । स तापयित्वा चक्रादीन् धारयेत् स्व³–भुजद्वये ।। ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेत् तप्तमुद्रिकाः । तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ॥''

वह्मिपुराणे ---

''पूर्वजाततन्' दग्ध्वा शङ्खचक्रादिभिः पृथक् । न तस्य निष्कृतिदृष्टा स्नानदानजपादिभिः ॥ तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पाराशर्येण भाषिता । केशान् स वापियत्वा तु पुनः कर्म समाचरेत् ॥ गर्भगोलात् समुद्धृत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् । षष्ट्यावृत्येव कृच्छाणां प्रायश्चित्तम् ॥

कौमें—

''अज्ञात्वा मखजेभ्यस्तु^ट मुद्रादग्धेभ्य आदरात् । सुवर्णमात्रसंग्राही प्राजापत्यं समाचरेत् ॥''

मानवोपपुराणे चतुर्दशाऽध्याये ---

''आयुधैः शङखचकाद्यैर्न दहेच्च कदाचन ।''

स जीवकुणपन्त्याज्यः B

२. स्वे A

३. A omits विह्नपुराणे

४. पूर्वजस्य तन् B

५. पराशर्येण B

६. संवापियत्या A

७. गर्भगोलान् A

इ. मुखजेभ्यस्तु B

क्ष. चतुर्दशेऽध्याये A

इति । पाराशरपुराणे सप्तमेऽध्याये—

"न दाहयेद् द्विजश्रेष्ठं न दहेच्चकपूर्वकैः । अङ्कितो यः स्वदेशात् तं राजा शीघ्रं विवासयेत् ॥ अत्यन्तपतितानां हि श्वपदाद्यङ्कनं नृणाम् । विधीयते न शुद्धान।मतः शुद्धं न वाऽङ्कयेत् ॥ अध्यापने चाऽध्ययने श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु । सम्भाषणे च सम्बन्धे नाऽधिकारी हि लाञ्छितः ॥"

(पराशरोपपुराणे, ७.१७, १८, २७)

प्रयोगपारिजात-पृथ्वीचन्द्रोदयादिनिबन्धेषु विष्णुं-शातातपहारीतादिवचनान्युदाहृतानि । तद्यथा विष्णुः —

> ''शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च गीतनृत्यादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद् द्विजन्मनः ।। यथा श्मशानजं काष्ठमनहँ सर्वकर्मसु । तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गहितः ।। शङ्खचकं मृदा यस्तु कुर्यात् तप्तायसेन वा । स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ।।''

शातातपः —

''अङ्गेषु नाऽङ्क्रयेद् विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः । अङ्क्रयेद् यदि वा मोहात् पतत्येव न संशयः ॥''

हारीत-

''रागसन्दग्धगात्राणां न स्यात् पारत्रिकं' शुभम्।

बौधायनः—

''नाऽङ्कताय दहेद् देहं दहेच्चेत् कामकारतः' । नाऽधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥''

^{9.} चऋप्रदाङ्गनं A

२. शुद्धानमतः A, शुद्धानां आतः B

३. वञ्चयेत् A

४. सम्बन्धो B

४. विष्णु: A

६. वहि: कार्य: AB

७. पावित्रकं A

द. गात्रं A

६. काकनारत: B

यम:--

"नाऽङ्कनाय दहेद् गात्रं देवतायुधलाञ्छनैः । दहनाल्लेखनाद् विप्रः पातित्यं याति तत्क्षणात् ॥"

इत्यादि । पाराशरमाधवीये-

''चक्राङ्किततनुर्यस्तु मृदा काष्णीयसेन वा । स णूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥''

इत्यादि । तदयं निर्गंलितोऽर्थः— भ्रष्टादीनामेवागमोक्तदीक्षायामधिकारः । तप्तमुद्रादिविधि-प्रशंसादिकमपि तद्विषयम् । निषेधास्तु वैदिकविषयका इति । यत्तूवतं नृसिहपरिचर्यायाम् — "शिवलिङ्गाऽङ्कितवृषवदन'न्याधीनतायै तप्तचकादि धारयेत्", तत्र श्रुतयः*ः—

े हैं वै सुश्लोकमौलेर्धर्माननुतिष्ठमानोऽग्निना चक्रं धत्तेऽग्निर्वै सहस्रारः । सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनूः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति' इति । १००१ विकास विकास सम्बद्धाः

> "चकं बिर्भात वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरिता विधूय विशक्ति यद्यतयो वीतरागाः।"

इति । ऋकपरिशिष्टे--

"अत^{प्}ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाणत ।" अश्रीष्ठी । । । अर्था प्रभाव अस्ति । अर्था विकास सम्बद्धाः । अर्थ (ऋग्०, ६.५३.१)

यजुष्षु—

"प्र ते विष्णो अब्जचक्रे सुतप्ते जन्माम्मोधि तर्तवे चर्षणीन्द्राः मुले बाह्नोर्दधतेऽन्ये पुराणलिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्तः।"

- 9. वदनै B
- २. A omits वें
- ३. भिन्नं A
- ४. नाकुं B
- प्. डियता A, डिरता B
  - * Vedāntadesika quotes these passages in his Saccaritra-rakṣā (p. 43, kāncheepuram Ed.)
  - —**साम्नि च** -- 'अग्निर्वें सहस्रारः ···सलोकतामाप्नोतीत्युपनिषदिति ।'ा विकास
  - ऋग्वेदखिले 'चक्रं बिभर्ति · वीतरागा' इति ।
  - विष्विप वेदेषु 'पवित्रं ते · · · अतप्ततनूर्न समासते' इति । जिल्हा कि कि
  - ऋचि बाष्कलशाखायाम् --- 'प्र ते विष्णो : तावकान्यर्पयन्ति' इति । अभिकारिक

इति । वायुपुराणे-

'अग्निनैव तु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हिरसालोक्यसिद्धये ॥'

इति । ब्रह्माण्डे —

'कृत्वा धातुमयों मुद्रां^९ तापियत्वा स्वकां तनुम्। चकादिचिह्नितां भूप धारयेद् वैष्णवो नरः ॥

इति । नारदीयपञ्चराते नीवाणाशिक्तमीमामभागिकारात्र कर्मामनीमनी एकत्। सीवहरू

कार्योग्न के द्वादशार[े] तु षट्कोणं वलयत्नयसंयुतम्^र विवाहितात्र हरे: सुदर्शनं तप्तं धारयेत् तद्विचक्षणः ॥

इति । न चैतत्सर्वं ब्राह्मणेतरवर्णं — विषयकिमिति शङ्कनीयम् । सौपणें तप्तचक्रादिधारणं प्रकृत्य 'अताधिकारिणं ब्रूहि' इति गरुडेन पृष्टो भगवानाह— अझान्तर्गातम प्रमान प्रमान प्राप्तान स्थान

> 'गरुत्मन्नविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः।। विप्रो वा यदि वा क्षत्रो वैश्यश्शूद्रस्तथैव च ॥ अन्ये सङ्करजाताच्च चक्राङ्का मम बल्लभाः। अन्तिकीकान्य । विव

तथा परिशिष्टं तप्तचकादीनि प्रकृत्य है हानपुर हिन्छ विभावन निकार है।

'देवासो यत्र विततेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयताः" स्वर्गमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टि वितन्वते, ब्राह्मणास्तद् वहन्तीति ।' तान्येव प्रकृत्य पाद्मे — इति श्रीसम्बद्धाः है कि इति इति है ।

शंखचकादयस्तथा । 'उपवीतादिवद्धार्याः वैष्णवस्य विशेषतः ।' विशेषेण ब्राह्मणस्य

मुदां B 9.

हादशारं B

वलयसंयुतम् B 3.

Vedantadesika quotes these passages in his Saccarit & Trapping

B omits यदि वा ٧.

तप्तचकादिविप्रकृत्य Aम्बीम्हर्जानां न्यामाहर्का क्षेत्र सम्बद्ध हे हरीहर ह स्थीत

प्रयता B

तद्दृत्तीति A, तदहन्तीति B काम क्रिक्टिक के काम - एक प्रोह्म 5.

शंखनकादिभिस्त्वथा B किम्मिनकहात किन्ही है ए आधारात लक्षा ही है -

इति श्रुतिस्मृत्योत्रीह्मणाधिकारताऽवगमात् । अधारणे निषेधश्च निन्दार्थवादगम्यो नारदीये—

'श्रीकृष्णशस्त्राङ्क'विहीनगातः श्मशानतुल्यः पुरुषोऽथ नारी । दृष्ट्वा नरं तं नृपते सवासाः स्नात्वा समर्चेद् हरिमङ्गिनित्यम् ॥'

पाद्मे-

'तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥

अग्निपुराणे

'दशरथेन शूकरादिबुद्धा विद्धे श्रवणे तदाज्ञया जलकमण्डलुमादाय अवदतैव राज्ञा तित्पत्रोः पानीयेऽप्यमाणे 'हा श्रवण, विलम्बितम् , किं न वदिस रेश्रवण' इति सघृणमिशलाषया-तनान्धे जरित जनके चाण्डालोऽहं दशरथो ब्रह्महन्ता, श्रवणस्तु लोकान्तरे मिलिष्यतीति कालाहि-गरतुलितं राजवचनमाकर्ण्य सोरस्ताडमुच्चैविलप्य मूच्छिमनुभूय चिरात्प्रबुध्य दीर्घमुख्वस्य श्रवणिता सशब्द मुक्तम्—

'शिलाबुद्धिः कृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कहिंचित् ।। तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसाऽनादरः कृतः । येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको समेदृशः ।।'

इति । अतो निःशङ्कं तष्तचक्रादीनि धारयेत् । उक्तञ्च सौपर्णे —

'अणुचिर्वाप्यनाचारः सर्वंधर्मबहिष्कृतः । प्रतप्तणंखचकाभ्यामिङ्कृतः पंक्तिपावनः ॥'

इति धारणनिषेधवचनानि श्रुतिसमृतियुराणेतिहासार्षकाव्यादिषु लिखितानि न पश्यामः, दुर्जनस्मार्तकाल्पतानि तु —

- 9. निन्दार्थगवादगम्यो B
- २. शस्त्राङ्ग B
- ३. ह B
- ४. विलं विलंबितं B
- ५. सघृणमभिभावमाणे यातनान्धे A
- ६. प्रबूघ्ये B
- ७. सशप्त B
- इ. पश्यतु A

'पतिव्रता या न करोति जारतां सा^१ व्याधयोनि नियतं विजह्यात् ॥'

इत्यादिवत्प्रमत्तभाषितानीत्युपेक्षणीयानि । यत्तु ब्रह्मगीतायां वचनम् —

'वज्रवक्रगदादीनि निजाङ्गेषु द्विजोत्तमाः । नित्यं सन्धारयिष्यन्ति पाखण्डोपहताः कलौ ॥' (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ब्रह्मगीतायाम्, ३)

इति तद्वज्रसमिक्याहृतचक्रादिविषयमिति मन्तव्यम् । एवमन्येष्विप समूलेषु विषयव्यवस्था कल्प्या । अशक्यायां व्यवस्थायां तु समूलत्वे च दृढे उदितानुदितहोमवद् वैष्णवाऽवैष्णवभेदेन व्यव-स्थितो विकल्प आश्रयणीय: । सर्वथा वैष्णवानामत्यावश्यकं तत्त्वक्रादिधारणम् । ये तु अङ्गदाहस्य निषद्धत्वेन तत्करणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति बुवते तैरप्राप्तमीमांसाक्षारमसी गन्धैर्गृहिणो मुण्डनस्य निषिद्धत्वेन दीक्षाङ्गकेशश्मश्रुवपनकरणे पर्षदमभ्यर्थ्य राजदण्ड'— ब्रह्मदण्डपुरस्सरं गोमयोपलिप्तशरीरैर् गलच्चीरचिकुरै 'श्चतुष्पथे दण्डवत पतित्वा प्रायश्चित्तं प्रष्टव्यम् । अतः कस्याण्चिन्निजपितसेवामुज्झित्य विपणिसरणौ दर्पणपाणेः कुङकुमिसन्दूरादिनिर्माणवद् रमारमण-भजनमपहाय धनिधनापहाराय कर्मकौशलैकजीविनाम् अवलोकनमपि महीयसे नरकपातायेति तत्सम्भाषणप्रसङ्गत उपरम्यत इति । अत्नेदं वक्तव्यम् —यदुक्तम् 'वृषवद्' इति, तत्त्रथैव । श्रुतिस्मृतितात्पर्याऽनभिज्ञस्य पशुकल्पत्वात् । नहि त्वदुदाहृतैर्वचर्नस्त्वदिष्टं सिध्यति । तथाहि यत्तावत् 'यो ह वै' इति वचनमुदाहृतं तच्छतपथश्रुतिस्थिमिति रामार्चनचिन्द्रकाकारादीनां त्वदीयानां सम्मतम् । न च तच्छतपथत्राह्मणे उपलभ्यते । किञ्च नेह विधिः श्रूयते । अपि च पिततादिविषयकमेवेदम्, प्रागुदाहृतस्मृत्यादिबलात् । न च स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । विशेषविषयिण्या स्मृत्या सामान्यश्रुतेः सङ्कोचस्य सर्वसम्मतत्वात् । अन्यथा पतित-स्याऽप्यग्निहोत्तप्रसङ्गात् । कलावपि नरमेधाश्वमेधादेः प्रसङ्गाच्च । तत्र यदि पतितानां कर्माऽनधिकारबोधकस्मृत्या नरमेधाश्वमेधकाविति कलिनिषिद्धपरिगणनस्मृत्या च अग्निहोत्राऽश्व-मेधादिश्रुतीनां सङ्कोच इति बूषे, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । एतेन 'चक्रं विभित्त' इत्यादित्वदुदाहृत-

^{9.} B omits सा

२. वैष्णवानामित्त्यावश्यक B

३. भारमषी B

४. राजदंह B

प्. गलवीरचिकुरै B

६. पशुकत्वात् B

७. तथाहि A

इ. नरमेधाश्वमेधादि A

वचनमिष गतार्थम् । यदप्युक्तं ऋक्षरिशिष्टम् इति । तत्न नेदं परिशिष्टम् । किन्तु सप्तमाष्टके पठ्यतं इति तावद् वैदिकेभ्यो गृहाण । किञ्च नाऽस्य त्वदिभमतोऽर्थः सम्भवति । इदं हि त्वदुपजीव्यैर् मार्घ्वैरित्थं व्याख्यातम्—-

''पिवत्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुगीवाणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्ने तदामो अश्नुते श्रुतास इद्वहन्तस्तत्समाण्ञत ॥ र् (ऋक्: ६.८३.९)

इति ऋङ्मन्तः । ब्रह्मणः वेदस्य चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातेर्वा पते रक्षक इति विष्णुसम्बोधनम् । प्रभुस्त्वं विश्वतो विश्वेषां गालाणि पर्येषि अन्तर्यामितया व्याप्नोषि । तादृशस्य ते तत्पवित्रं सुदर्शनम् । अर्थात्तेनेति लभ्यते अतप्तशरीरः आमः अदग्धपापः तद्ब्रह्म नाश्नुते शृतासः पनवाः वहन्त इति दाहजन्यिकणं वहन्त एवं तत्समाशत ।

'पवित्रं चरणं वक्त्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥'

इति वचनाद्' इति । न चैतद् व्याख्यानं प्रामाणिकम् । तिस्मन्नृदीचीनदर्शनपिवत्नं वितन्वन्ति 'पिवत्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते' 'वितन्यमानमिभमन्त्रयते यजमान' इत्यापस्तम्बसूत्रेण । उद्गातृभिद्रांणकलशे वितन्यमानस्य पिवतस्याऽनुमन्त्रणे एतन्मन्त्वविनियोगात् । तथा च हे ब्रह्मणस्पते सोम ते तुभ्यं त्वत्यावनार्थमिदं दशापिवत्नं विततिमत्यर्थो भाष्यादिसम्मतः । यदि तु यथाकथिञ्चदक्षरार्थसम्भवमात्रणे तुष्यिस, तिंह लिङ्गधारणादिकमिप किमिति न कुर्याः। पाशुपता-गमोपबृंहणेन हि' केचिद् व्याचक्षते । तथाहि—

'ब्रह्मोति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीक्ष्वरः । हिन्दिके पवित्नं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कात्तनुः गुचिः ॥'

हे ब्राह्मणेश्वेर्धक्रम्मम् ।

^{9.} पद्मन्त A

२. A omits इद्वहन्तस्तरसमोशत

३. ब्रह्मण B

४. नाश्रुते B

पू. किनं B

६. इव B

७. व्याख्यानमप्रामाणिकम् A

म. न हि B

ऋगित्याह पविव्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते । तस्मात्पविद्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम्^१ ॥ तेनाऽतप्तनूरज्ञ' इत्यादिना दीक्षया सहितः साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्^१ ॥

इत्यन्तेनाऽगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्चृतिः लिङ्गधारणपरत्या व्याख्याता । तथा चाऽयमर्थः कह्मणस्पते लिङ्गस्याऽधिष्ठानं ते तबापवित्रं लिङ्गधारणपरत्या प्रभुस्त्वं विश्वेषां गात्राणि पर्येषि व्याप्नोषि । विष्ण्वादिभिरिप त्विल्लङ्गस्य धृतत्वात् । स्पष्टं चैतत् पाद्ये शिवराघवसंवादे । अतप्ता अक्लेशिता शिवदीक्षादिना तनूर्येन सः अमोऽपक्वान्तःकरणस्तिल्लङ्गं नाऽश्नुते दुरदृष्टवशासद्धारणे न प्रवर्तत इत्यर्थः । वहन्तो लिङ्गं धारयन्त इत्यादि । अपि च 'सोमस्य धारापवते' (ऋक् ० ६ ००.१) इत्युपक्रमात् शोचन्तोऽस्य तन्तव इत्युत्तरत्व दर्शनात् पवमानसोमो देवतेत्यनुक्रमणिका-वचनात् पूर्वोक्तापस्तम्बसूताच्च । शैववैष्णवोक्तौ द्वावप्यर्थाव सङ्गतावेव । उच्छृङखलत्व तु तप्त-मुद्रानिषेधपरैवेयं श्रुतिरिति गृहाण । तथा हि—हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम, हे ब्राह्मणेत्येव तु नोक्तं पितितान् प्रतिः प्रतिषेधो नास्तीति सूचियतुम् । त्वं प्रभुः समर्थोऽसि । अनेन परप्ररोचनयापि पिततान् प्रवित्वयमिति सूचितम् । 'दर्शयित्वा फलानि तु (कूर्म , पूर्व , १६.१२४) इति कौर्मचतु-देशाध्यायस्थवचनेन प्ररोचनयापि पाञ्चरात्वे प्रवर्तयतीत्युक्तम् । विश्वतो गात्नाणि करचरणादि-सर्वोङ्गानि विस्तीणं पवित्रं च यथा भवित तथा धारयसि । पावित्र्यं च 'यावतीर्वे देवता' इत्यादिश्वत्यन्तरसंवादि । ततण्च पाञ्चरात्वादौ त्वया न प्रवेष्टव्यमित्याश्वयेनाह आय्राद्वि विष्णवे तप्ता तपूर्वेन स आमोऽपक्वान्तःकरण इत्यादि । न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्वम् । किन्त्वनिष्ट-मप्यस्तीत्याह श्रुतासः' तप्तमुद्रां वहन्तः । तत् श्रा-धात्वर्थभूतं पाकम् । अर्थात् कुम्भीपाका-

^{9.} रीक्ममय A, शैवमनाभयम् B

२. मुत्पन्नम् B

३. श्रतिपेवित्र B, पवित्रश्रुति A

४. लिङ्गवारणपरतया A

५. व्याख्यानात् A

६. ऽपक्वान्तःकरणो नलिङ्गं

७. अस्य A B

इ. उच्छृङ्खलत्वेन B

क्. हे बाह्मणेत्ये र्वेत्युक्तम् B

१०. B omits प्रति

^{99.} परप्रचनयापि B

१२. आप B

१३. श्रुतीसस् B

१४. श्राच्यात्वर्थभूतं A

१५. पावकं B

दिरूपम् आशत^९ प्राप्नुवन्तीति । तप्तमुद्रा-निषेधकस्मृतिवचनजातं चात्रोपष्टभकम्^९। सन्ति चाऽत्र मन्त्रवर्णाः । तद्यथा—

'इमे ये नार्वोङ न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः । त एते वाचमभिषद्य पापया सिरीस्तन्त्वं तन्वते अप्रजज्ञयः ।।

(ऋग्०, १०.७१.९)

य एते दृश्यमाना अविश्मागं कर्मकाण्डरूपम् । परः शब्दो निपातितः । परः परमु-पनिषद्भागं च न चरन्ति न परिशीलयन्ति । अतएव ब्राह्मणासो न ब्रह्मविदो न । ब्रह्म^४ शब्दात्दधीते तहेदं (अष्टा० ४.२.५६) इत्यण् । सुते अभिषुते सोमे करोऽधि-कारो येषां तथाभूता अपि न त एते काण्डद्वयपरिभ्रष्टाः वाचं वागिन्द्रियम् अभिपद्यापि । पापया पापेन 'सुपां सुलुक्' (अष्टा० ७.५.३६) इत्यादिना यादेशः । सिरीः बन्धकं पिञ् बन्धने औणादिको रीक् । तन्त्रं पाञ्चरातादिकं तन्वते तदुक्तमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । न प्रकर्षेण जानन्तीत्यप्रजज्ञयः । आदृगमेत्यादिना किकिनोरन्यतरः स्वरः । नञ्-तत्पुष्पे सित शिष्टत्वात् । अव्ययः पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिष्कतवानित्यादिप्रागुक्तवचनजातिमहोपबृंहकम् । तथा—

> 'प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य^९ मन्तवः । अपानक्षासो <mark>वधिरा अहा</mark>सत ऋतस्य पन्था न^{९९} तरन्ति दुष्कृतः ।'

> > (ऋक्, 4.63.4)

ये कुपुरुषाः प्रत्नान्मानात् पुरातनाद् वेदरूपात् प्रमाणात्^{१६}। 'चिर^{१९}परुत्परारिभ्यस्त्नः' (बा० ४.३.२३), 'नश्च पुराणे प्रात्' (बा० ५.४.२५) इति वार्तिकेन त्न-प्रत्ययः। अधि अधिकम्

^{9.} आश A

२. जात्रोपभष्टकम् B

३. अवींग्मार्गे B

४. ब्रस B

प्र. पादेश B

६. B omits स्वर: ।

७. अथवा A

द. वेदभ्रष्टा B

^{£.} श्लोकयन्ताः सरभसस्य A, रसस्य B

१०. पन्थन्नन A

११. पुराणात् B

^{92.} विर B

आ समन्तात् कर्मकाण्डाच्चेत्यर्थः । समस्वरम् उपतापमृद्वेगं लब्धवन्तः । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' श्लोकः पौरुषेयवाक्यं यन्त्रं नियामकं येषां तथाभूताः पाञ्चरात्वाद्यागमावलम्दिनः इत्यर्थः । रभसस्य साहसस्य मन्तवः स्वीकर्तारः । 'कमिमनिजनि नगभायाहिम्यश्च' (उणादि ७ ७२) इति । तुः । व्यत्ययादाद्युदात्तः । यद्वा चकारात्तुन् । किञ्च अनक्षासः अन्धा बिधराश्च अतएव ऋतस्य पन्थानं वेदम् अहासत् अपकृष्टं यथा भवति तथा त्यक्तवन्तः । त एते दुष्कृतः पापकर्माणः न तरन्ति । वाशिष्ठलैङ्गोकतं शाण्डिल्योपाख्यानादिकं चाऽत्रोपबृ हकं बोध्यम् । तथा ऋक्षरिशिष्टे—

'गोघ्नात् तस्करत्वात् स्त्रीवधाद् यच्च किल्विषम् । पापकं च चरणेभ्यस्तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥' (ऋक्० खिल० ६४६ पृ०)

इति चरणेभ्यश्शाङखचक्रगदादिभ्यः। पिवत्रं चरणं चक्रमिति त्वदीयैरेवोक्तेः। बहुवचनादाद्यर्थान्गितिः। 'अर्धर्चाः पृंसि' (अष्टा०, २.४.३१) इत्यादिवत्। न च चक्रादीनामपापजनकत्वं धारणपरत्वे तु लक्षणा स्यादिति वाच्यम्, तद्धारणस्येव धार्यमाणानां तेषामप्यधर्मजनकत्वात् फलसाधारण्यप्रयोजकमात्रं पञ्चम्यर्थं इति भर्तृंहरिप्रभृतिभिः सिद्धान्तितत्वाच्च। युक्तं चैतत्, चरणपदस्य दुराचारपरत्वे लक्षणापत्तेः। गोघनादिवयथ्यपित्तेश्च। गोवलीवर्दन्यायाश्रयणेऽतििकल्ष्टता। 'येनो गर्भ' इत्यादिना गतार्थता च। तस्माद् गोहननादिनिषद्धिवशेषसाम्याच्चरणपदस्य त्वद्वीत्या चक्रपरतैवोचितेति' दिक्। एतेन यजुष्षु इत्यादि 'अङ्कितोऽयं पंक्तिपावनः' इत्यादि परास्तम्। त्वदुक्तश्रुतिस्मृतीनां कथञ्चित्रामाणिकत्वाऽभ्युपगमेऽपि पतितब्राह्मणादि-परतया गतार्थत्वाच्च। त्वदुदाहृतयोरेव वायवीयब्रह्माण्डयोवैष्णवशब्दोपादानाच्च। आगमोक्त-विष्णुदीक्षावान् हि वैष्णवः। दीक्षा च पतिताधिकारिके नत्युक्तम् । यदिप' न पद्यामः' इत्यादि

⁹ कर्मकाण्डजावेत्यर्थः B

२. समस्वरन् B

३. जिव A B

४. अधिरा वंधाश्च B

प्. पन्थं A, पथां B

६. अयाहासत B

७. दुराचारत्वे B

द. येन्मे गर्भ B

गोहननादिनिषिद्धविशेषप्रायणपाटाधरणपदस्य B

१०. चक्रपरतैवोचेति B

^{99.} क्रियावान् A

⁹२. पतिताधिकारे B

१३. B omits यदिप

तदिष नाऽस्माकं बाधकम्, त्वदीयदर्शनाऽभावस्याऽिकिञ्चित्करत्वात् । 'दुर्जनस्मार्तकित्पितािन' इति वदन् स्कान्दकौर्मादिपुराणेषु भाट्टादितन्त्वेषु हेमादिमाधवपृथ्वीचन्द्रोदयादिनिबन्धेषु च' स्वस्याऽज्ञानमेव प्रकटितवान् । यदिष 'वज्रसमिभव्याहृतेति' तन्न, तस्याऽप्रसवतत्वात् । इन्द्रागमे प्रविष्टस्य वज्रमेव प्राप्तं न तु शङ्खचक्रादि । उक्तं हि पाराशरोपपुराणे चतुर्थेऽध्याये—

'इन्द्रादिदेवताभक्तः तव निष्ठस्तथा स्थितः । ललाटे धारयेन्नित्यं वज्रपाशाङकुशादिकम् ॥'

(पराशरोपपुराणे, ४.१८.१६)

इति । यदिष 'वैष्णवाऽवैष्णवभेदेन' इति, वयं तत्तथैव वैष्णवदीक्षा परं पितदादिविषयकेत्यवो-चाम । यदिष 'ये तु' इत्यादि 'उपरम्यत' इत्यन्तं जिल्पतं तदिष स्वस्यैव मीमांसावार्तानिभिज्ञतां स्फुटयित । तथाहि पितताद्यधिकारिकस्य वैदिकज्ञाह्मणान् प्रति विशिष्यं निषिद्धस्य चक्रादिवाहस्य प्रमादाद् वैदिकेनाऽनुष्ठाने विद्विप्राणाद्युक्तं 'षष्ठ्यावृत्तयैव कृच्छाणां प्रायिष्चत्तमुदीरितम्' इत्यादिकं न्याय्यमेव । अकृतप्रायिषचत्तेस्तु तैः सह सम्भाषणादिकं निषिद्धमेवेति पूर्वोदाहृतवचन-पिरशीलनवतां स्पष्टम् । यदि तु निषेधवाक्यानां प्रायिष्चित्तवस्यानां 'पाञ्चरात्वान् पाशुपतान् वाङ्मात्वेणाऽपि नाऽर्चयेद्' इत्यादिवावयानाञ्च प्रामाण्यमेव वक्तुमध्यविसतोऽसि तिह त्वदुक्तम् अप्राप्तमीमांसाक्षरमषी नाक्षत्वे त्वय्येव । पर्यवस्यति । उक्तं हि भट्टपादैः—

> 'को हि मीमांसको ब्रूयाद् विरोधे वाक्ययोमियः। एकं प्रमाणमितरदप्रमाणमितीदृशम् ॥'

इति । 'उज्झित्य' इति अपशब्दप्रयोगस्तु वेदवेदाङ्गबाह्यानामेवोचित इत्यलं बहुना । यदप्युक्तं विष्णुभक्तिचन्द्रोदये—

> 'नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वाऽऽत्मानं कलौ युगे । कूरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यान्यसंशयम् ।।

^{9.} B omits च अम् तामानि वामानि क्षांक्रमानिकारिकार

२. B omits वयं अध्यानी अवस् हानी का अध्यानमहिष्

३. वैष्णवदीक्षेव B प्रीम्पर्धात है कि प्राप्त है। है।

४. A omits परं

५. विशिष्ट B

६. वाङ्मात्रेऽपि B

७. त्वदुक्त B

प्त. मशी A

इ. गन्धत्वमेव A

^{90.} A omits त्वय्येव

शङ्घादिकाङ्कितो भक्त्या श्राद्धे यः कुरुते द्विजः। विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितृणां तु गयासमम् ।। यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् । तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्या कृष्णायुधानि वै।। विष्णुनामाङ्कितां मुद्रामष्टाक्ष रसमन्विताम् शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्य नमयीमपि कलिकाले विशेषतः धत्ते भागवतो यस्तु प्रह्लादेन समो ज्ञेयो नाऽन्यथा कलिवल्लभः ॥ यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्कादिचिह्निता । धान्नीफलकृता माला तुलसी काष्ठसम्भवा ॥ द्वादणाक्षरमन्त्रैस्तु विनियुक्ता कलेवरे । आयुधानि च विप्रस्य मत्समः सं च वैष्णवः ।। णङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि । तदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥ कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः। द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं बाष्कलेयाय गच्छति ।। कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु श्मणाने स्रियते यदि । प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ॥ कलौ नित्यं मण्डितो यस्य विग्रह: । कृष्णायुधः प्रकृवंन्ति विबुधा वासवादयः ॥ तत्राश्रमं यः करोति हरेः पूजां कृष्णचक्राङ्कितो हरः। नित्यं हरति केशव: ॥' अपराधसहस्राणि

इति **ब्रह्मपुराण**वचनानीति, तदपि समूलत्वे पूर्ववदधिकारिव्यवस्थापनेन गतार्थम्। प्रत्युत ब्रह्मपुराणे दशमेऽध्याये —

> 'तप्तमुद्राश्चाऽन्त्यजाय' हरिणा निर्मिता पुरा । अक्टि है भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा विमूढधीः ॥ अक्टि है इह जन्मनि शूद्रः स्यात् प्रेत्य श्वा च भविष्यति ।'

^{9.} विधिहीनां B

२. स्वर्णरूपा B

३. तुसी B

४. मत्सगः B

प्. संमानं A, सन्मानं B

६. तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय B

इति स्पष्टमेव पठ्यत इति दिक् । यदिप विष्णुभक्तिचन्द्रोदये एव-

'अत ये वैं महात्मानः कर्मकौशलचेतसः । चक्रेण तापनं देहें पितृपूजादिने तथा ॥ आदौ नैवेद्यदानं च हरये दूषयन्ति च । अङ्गस्य हीनतां मत्वा कर्मणो नाशमेव च ॥'

तान् प्रति वक्तव्यम्-

'विष्च्यामितवृद्धायां पाणिदाहः' प्रशस्यते । इत्यादि वैद्यशास्त्रिण दशधा दह्यते यदा ।। न भवेत्तु कथं तेषां हीनताङ्गस्य वै तदा ।'

तदा तत्रैव वदन्ति—

'रोगैराक्रान्तदेहानां देहेभ्यो दाह इष्यते ।

तवोत्तरम*—

'जरया 'ऽऽक्रान्तदेहानां मरणे दाह इष्यताम्"। न ब्रूमो हीनतामङ्गे न च कर्मविनाशनम्॥ श्रुतिस्मृती न पश्यामो येन ते न मतं ततः। श्रुतिस्मृती श्रुणुध्वं वै श्रुत्यर्थनिरता "यतः॥'

बायव्ये ब्रह्माण्डपुराणे च

'अग्निनैव तु सन्तप्तं^{११} चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां सार्ष्टिसालोक्यसिद्धये ॥'

^{9.} ये वे B

२. देहि B

३. प्राणिदाहः B

४. न तत्रोत्तरम् B

५. मायया B

६. मरणं B

७. दाहयिष्यते B

s. श्रुति स्मृति B

इ. श्रुति B

१०. निरतो A

११. सुसन्तप्तं A

इत्यादि लिखितं तत्सर्वमिप प्राग्वद् गतार्थमेव । किञ्च 'ते न मतं ततः' इत्यत्न त्वद्वाक्ये तयादेशः 'श्रृणुध्वं वै' इत्यात्मनेपदं चाऽगुद्धम् । न च 'येन' इति पदात् परत्वं गृहीत्वा आदेशनिर्वाहः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदादेशाः' (वा०, सू० इ.१.२३) इति कात्यायनवचनात् । न चैकवाक्य-तास्तीति भ्रमितव्यम् । 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० इ.१.२३) इति परिभाषणात् । स्पष्टं चेदं भाष्यादिपरिशीलनशालिनामिति दिक् । स्यादेतत् । वेदस्तन्त्वं चाऽधिकारिभेदेन व्यवस्थितं चेत्तिहि मिश्रेकोऽधिकियताम्' । न च नाऽस्त्येव मिश्रपूजेति वाच्यम् । भागवते एकादशस्कन्धे सप्तिविशेऽध्याये—

'वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः। त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥' (भागवत०, ११.२७.७)

इति भगवद्वचनाद् इति चेद् अत्नोच्यते—पतितब्राह्मणादयस्तावित्मश्रेऽधिकारिणः । तान् प्रति तन्त्वप्रवृत्ति बोधकप्रमाणैस्तन्त्रोपात्तवैदिकमन्त्वप्रतिप्रसवलाभात् । स्वीकृतश्च निबन्धेषु ब्रह्मघ्ना-दीनामिष प्रायण्चित्ते प्रवर्तमानानां सन्ध्यावन्दनादाविधकारः । प्रसिद्धण्चाऽनेकवैदिकमन्त्रसाध्येऽण्व-मेधे ब्रह्मघ्नस्याधिकारः । 'तरित ब्रह्महत्यां योऽण्वमेधेन यजते' इति श्रुतेः ।

> 'अग्निष्टुता वाजपेयेनाऽण्मेधेन कि क्षतियः । अन्यैण्च पावनैरिष्ट्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।।'

इति स्मृतेष्च । किञ्च स्त्रीणामप्युपनयनाऽध्ययनादि कल्पान्तरेऽस्तीति माधवपारिजातादिनिबन्धेषु स्पष्टम् । तासां चाऽऽगमाधिकारितया मिश्रपूजा सम्भवत्येव । अपि च 'क्षत्रिया अपि' इति वचनात् तन्त्रोक्तपूजायामधिकारिणः ।

'श्रौतस्मार्ताऽऽगमञ्चेति द्विजानां तु त्नयं भवेत् । श्रौतार्चनं तु विप्राणां विशेषेण भवेत्तदा ॥ स्मार्तागमार्चनं क्षत्ने वैश्ये केवलमागमम् । तस्मादेवार्चनं श्रौतं विप्रस्येति निगद्यते ॥

इति मन्त्रराजाऽनुष्टुब्बिधानोक्तेः । स्पष्टं चैतत्पारिजाते । अत्र च स्मार्तस्याप्यनुमितश्रुतिमूलकतया स्मार्तागमशब्देन मिश्रपूजालाभसम्भवात् । किञ्च द्विजैर्जातानां कुण्डगोलकादीनां संस्कार्यता आगमा-धिकारश्चाऽस्तीति तेऽप्यत्नाधिकारिणः । सर्वथा पतितन्नाहमणानामागमेष्विधकारः । 'अत्यन्त-स्खिलतानां तु' इत्यादिवचनात् । तथा च तादृशानामागमे प्रवेशः पातित्यापादक इति शापनिषेध-

^{9.} कोऽधिकारी क्रियताम् A

२. प्रकृति A

३. ऽध्यापनादि A

४. तस्माद्देवार्चनं B

काले भविष्यदादिवावयैर्निर्णीयते । निमित्तान्तरेणैव पतितानां त्वागमप्रवेशः क्रमेणोद्ध।रकः । तवापि पाञ्चराव्रपाशुपतादीनामन्तरङ्गता बौद्धादीनां त्वत्यन्तवेद -विरुद्धानां बहिरङ्गतेति विवेक: । एवञ्चाऽधिकारिभेदेन सर्वेषां विधिनिषेधवाक्यानां सौष्ठवे स्थितेऽध्याहारव्यत्यासयोजना-दिनाऽनेकवचनभङ्गाय न मनः वेदनीयम् । इदं त्ववधेयम् सर्वागमेष्वपि वेदविरुद्धांशस्याऽप्रामाण्यं यदक्तं तत्स्वारसिकार्थमादाय मोहनार्थत्वोक्तिरप्येवमेव । यदि तु 'आदित्यो यूपः' (तै० ब्रा० इत्यादि वैदिकवाक्यानामिव कथञ्चिदबाधितार्थपर व्याख्यान क्रियते तदा सर्वांशे प्रामाण्यमेव । अनुष्ठापकत्वपरक -प्रागुक्तवचनात्, न्यायाच्च । पुरुषविशेषं प्रत्येवेत्यन्य-देतत । यथा उत्तरतन्त्रं 'आदित्यो यूपः' (तै० त्रा० २.१.४.२) इत्यादीनां यथाश्रुतार्थे गुणवाद-त्वम, गौणवत्त्या व्याख्याने त् भूतार्थवादत्वमेव तद्वत् । स्पष्टं चैतद् यज्ञवैभवखण्डीयद्वाविशाध्या-यादौ । पूर्वतन्त्रेऽपि 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्' (जै० सू० १.३.१) इत्यधिकरणस्य शेषे भद्रपादा आहः — 'विज्ञानमात्रक्षणभ ङ्गनैरात्म्यादिवादिनामप्यूपनिषदर्थवादप्रभवत्वं विषयेष्वा-त्यन्तिकरागं निवर्तयित्मित्यूपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्रं च यत्ना -न्तरफलत्वादिदानीमनु-भवासम्भवसुत्रश्रतिमूलता । सान्द्ष्टिकफले तु वृश्चिकविद्यादौ पुरुषान्तरव्यवहारदर्शनादेव प्रामाण्यम् इति (तन्त्र० १.३.२ पृ० ८१) । उत्तरतन्त्रेऽपि शास्त्रयोनित्वाधिकरणं व्याचक्षाणाः विवरणकाराः षष्ठवर्णके आहः 'न च सर्वे सर्वज्ञप्रणीता धर्मा एवेति युक्तम्, अन्यधर्मनिराकरणात् । न चाऽपौरुषेया एव सुगताद्यागमा इति युक्तम्, अनुस्मर्यमाणकर्ज् कत्वात् । पौरुषेये उपौरुषेये वा न विवदामः । उदिताऽनुदितहोमवद् व्यवस्थोपपत्तेइति । अपि वात्स्यायनादीनां ब्रह्मण्येव समन्वय इति स्रेश्वरवार्तिकमप्यताऽनुकूलम् इति दिक् । नन्वेवमागमोक्तदीक्षावतां मारणमोहनोच्चा-टनादेरिप'° धर्मत्वं स्याद् इति चेत् तस्य' बलवदनिष्टानुबन्धित्वेनाऽधर्मत्वात् । यदि तु अनिष्टानुबन्धित्वं न धर्मत्वशरीरघटकं तर्हि मारणादेरपि धर्मत्वे इष्टापत्तिरेव श्येनादिवत्। उक्तञ्च 'चोदनालक्षणोऽर्थों धर्मः' (जै० सू०, १.१.२) इति सूत्रे भद्रपादै :--

ipz zimo A

A HUTFEF

^{9.} **क**ि B

२. A omits वेद

३. मनन B

४. A omits 'आदित्यो यूपः' इत्यादि

प्र. परतया A

६. अनुष्ठापकत्वं परं B

७. काला B

द. सान्दृष्टे फले A

इ. B omits पौरुषेये

^{90.} दरेपि B

११. तस्व B

'यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादिनष्टानुबन्धिना ।
तस्य धर्मत्विमिष्येत ततः भ्येनादिवर्जनम् ॥
यदा तु चोदनागम्यः कार्याऽकार्याऽनपेक्षया ।
धर्मः प्रीतिनिमित्तं स्यात् तदा भ्येनेऽपि धर्मता ॥'
(भ्लोकवा० चोदना०२७०-२७२)

इति । केचित्तु बौद्धार्हताद्यागमानां सर्वात्मनैवाऽप्रामाण्ययित्याहुः । उभयथापि विदकान् प्रति पाञ्चरात्नादयो नाऽनुष्ठापका इति निर्विवादमेव । तस्मात् पतितादय एव शङ्ख्यचकाद्यङ्कनादा-विधकारिण इति सिद्धम् ।

इति श्रीमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-श्रौतस्मार्तसत्सम्प्रदायप्रवर्तक-श्रीमद्**भट्टोजिभट्ट**विरचितस् तन्त्राधिकारिनिर्णयः समाप्तः^३

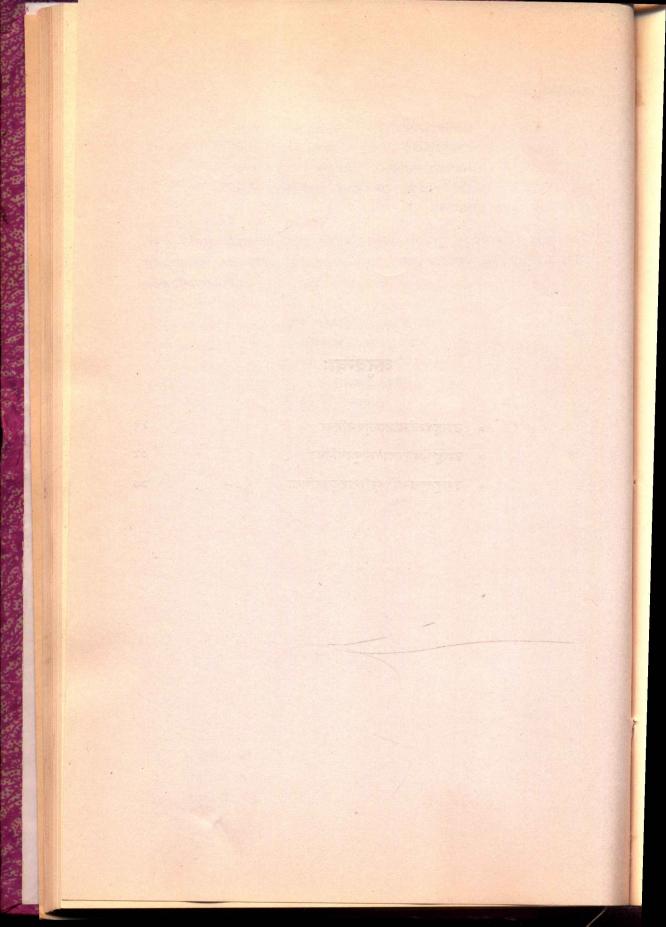
^{9.} A omits sर्थों

२. चोदनाधर्मः A

३. सम्पूर्ण: B

अनुबन्धाः

0	उदाहृतश्लोकानामनुक्रमणिका	X
0	उदाहृतवेदवचनानामनुक्रमणिका	७४
0	उदाहृतसूत्रवार्तिकादीनामनुक्रमणिका	99

उदाहृतश्लोकानामनुक्रमणिका

ы		
अग्नितप्तैर्महामोहाद्	पराशरोपपुराणे	२६
अग्निनैव तु सन्तप्तं	वायुपुराणे	80
अग्निनैव तु सन्तप्तं	वायव्ये ब्रह्माण्डपुराणे	85
अग्निष्टुता वाजपेयेन	स्मृतौ	Хo
अग्नीनाधाय विधिवत्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
अङ्कनं विग्रहे सन्तः	सूतसंहितायाम्	34
अङ्कयेद् यदि वा मोहाद्	शातातपः	३८
अङ्किताः श्रद्धया यूयं	सूतसंहितायाम्	58
अङ्किताश्च भविष्यन्ति	पराशरोपपुराणे	२६
अङ्किताश्च भविष्यन्ति	माहाकि वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	nstern have a
अङ्कितो यः स्वदेशात् तं	पराशरोपपुराणे	३८
अङ्गस्य हीनतां मत्वा	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	38 SERITAL BE URIN
अङ्गेषु नाऽङ्कयेद् विप्रो	शातातपः	NE SES CER ER
अज्ञात्वा मखजेभ्यस्तु	कूर्म पुराणे	39
अत्यन्तपतितानां हि	पराशरोपपुराणे	व्द
अत्यन्तस्खलितानां हि	सूतसंहितायाम्	25
अत्र ये वै महात्मानः	लाइप्रकृष्टिकारी विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	38 - 100 - 185
अथ परिशवभक्त्या	कि सूर्तसंहितायाम्	३५ वर्ष समित्र सान
अथ वक्ष्ये महादेव	जार हुन्ह के डगाँगिक् सूतसंहिताया म्	TRIPISH POR 29
अथांशोः सात्वतो नाम	लिहा हु है देश है। है कूर्म पुराणे	मिनाइक्षा हुनामा ३३
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि	स्त्रायाम् सूतसंहितायाम्	ह, १ १
अधिकारिविभेदेन	मारहोत् सूतसंहितायाम्	99
अधिकारिविभेदेन	क्षा हुन्छ ता म एक हिस्सान्दे	X E HARRIE H
अधिकारिविशेषेण	मानवपुराणे	क्रीकाराज्यस्त्राहरू वृष्
अधिकारिविशेषेण	म् सूतसंहितायाम्	केंद्र माना मानिस्स कराति है

अधोमुखोर्ध्वपादं तं	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
अध्यापने चाऽध्ययने	पारा <mark>शरपुरा</mark> णे	३८
अनावृष्टिरतीवोग्रा	कूर्मपुराणे	98
अनावृष्ट्या द्विजा भूमिर	सूतसंहितायाम्	२१
अनित्यमीश्वरादन्यत्	वासिष <mark>्ठलैङ्गपुरा</mark> णे	99
अनिराकृत्य तान् सर्वान्	तन्त्रवार्तिके	X
अनिष्टता च मद्भक्तेः	सूतसंहितायाम्	90
अन्यानि यानि जन्तूनां	सूतसंहितायाम्	२२
अन्यानि यानि शास्त्राणि	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	2
अन्ये सङ्करजाताश्च	मीपर्णे	BURER BURER 80
अन्यैश्च पावनैरिष्ट्वा	स्मृता	DEN DEBINO
अपराधसहस्राणि	व्रह्मपुराणवचनं विष्णुभिनतचन	द्रोदये
अप्रमेयमनौपम्य		Spicia texalida
अयाचन्त क्षुधाविष्टा	कूर्मपुराणे हा	भीति सामानिष्
अवलोक्य मुखं तेषाम्		PAR SHELL SA
अशक्यैवेति मत्वाऽन्ये	तन्त्रवातिक	प्रसार्वेद् यथि वर्ष
अशुचिर्वाप्यनाचारः		A TREE STOR S.d.
2_2 0	वासिष्ठल ङ्गपुराण	preside pulpo 32
	सूतसहितायाम्	1 \$9 Edit Alexander
असुरेभ्यः पुनर्जाता	हमाद्रा श्रह्माववत	है। दूरा या स्वर्था
अस्तुवन् लौिककै: स्तोत्रै:	क्मपुराण	15H 16H 5 H 20
अस्माभिः सर्व एवेमे	कूर्मपुराणे	at a region 1, 30
अहं ब्रह्म त्वहं चेति	पराशरोपपुराणे	स्थानसम्बद्धाः स्थापे दृष्ट
	fers (4)(3)(9)(9)	
आ	nitarialists 8	
आगच्छध्वं सहानेन	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	PIRES P P 98
आचक्ष्व सर्वथा सर्वान्	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	Institution E.S.
आचरन्ति महापापा	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	क्षेत्राहर वहा स्व
आचार्याच्छू तवेदान्तो	वासिष्ठलै ज्जपुराणे	op the them are
आत्मप्रमाणान्येतानि	महाभारते	op or deaded of
आदेशं प्रत्यपद्यन्त	स्राप्ता का कूर्मपुराणे	79 FEW PLANTING 29
आदौ नैवेद्यदानं च	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	Hampielle 86
आधिव्याध्यस्त्रशस्त्रादि	जिल्हा सूतसंहितायाम् । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	गाविता राज्य २२
आयुधानि च विप्रस्य	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुर	ाणवचनम् ४५
279		

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		
तन्त्राविकारिनगयः		५५
आयुधैः शङ्खचक्राद्यैः	मानवोपपुराणे	विद्या महा भूष्य
आश्रमस्तस्य विप्रेन्द्राः	सूतसंहितायाम्	100 5 1 100 22
	MYTHESE SECTIONS	
इ		
इति परमेश्वरवाक्यम्	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	95
इति विज्ञापितः श्रीमान्	सूतसंहितायाम्	22
इति संचोदिता ब्रह्मन्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95
इत्यादि वैद्यशास्त्रेण	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	४९
इत्युक्ते यमराजेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
इत्युक्तो यमराजेन	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	१६
इत्युक्तो विष्णुना ब्रह्मन्	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	99
इत्युक्तवा भगवान् विष्णुः	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
इन्द्रादिदेवताभक्ताः	पराशरोपपुराणे	४७
इष्टानामप्यनिष्टानां	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
इह जन्मिन शूद्रः स्यात्	ब्रह्मपुराणे	३४, ४८
the state of the s		
ई श्वराराधनबलात्	कूर्मपुराणे	tresputation for
ईश्वराराधनार्थाय	कूर्मपुराणे	1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 -
	THE PARTY OF THE P	Pepine de Mila
उ		THE PAIR PIPE
उपकारकमेवोक्तं	सूतसंहितायाम्	REPLECED BY STREET
उपवीतादिवद् धार्याः	पाद्मपुराणे	Xo
उवाच मायया विष्णुः	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते	3
उषित्वा मद्गृहे पश्चात्	कूर्मपुराणे	है है स्वास करिया अस्मार्थ
		pinares incital
3	formic and the second	
ऊध्वेपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्	ब्रह्मपुराणे पारिजाने	मुस्तियादि शाधिवहरू
20013 3 1414/44	111/41/1	33
ऊध्वेपुण्ड्रत्रयं नित्यं	सूतसंहितायाम्	१६० सावतद्यांच
C	HI HI DE TOUR TOUR TOUR TOUR TOUR TOUR TOUR TOUR	भीतमाह स्रोति स्वीम्
		ए प्रमुखान्द्रावयाची व
एकं प्रमाणमितरद् एकजातेरयं धर्मः	भट्टपाद: विष्णु:	The state of the s
पुन्यातास्य वनः	140%.	३⊄

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

	C	Array is any di \$9
एकमेव सदा भूत्या	युतसंहितायाम्	
एत एव च ते एषां	तन्त्रवार्तिके	₹ २७
एते च ब्राह्मणाः सर्वे	सौरपुराणे	8
एतेऽन्ये च त्रयीबाह्याः	ब्रह्मवैवर्ते हेमाद्रौ	
एते सर्वेऽपि चाईन्तो	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	gr acaracacada
एवं चिरगते काले	सूतसंहितायाम्	PERSONAL PRINCIPLE PRINCIPLE
एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे	सूतसंहितायाम्	अंत्र पंचादिया बहान
	वासिष्ठल ङ्गपुराण	Desirable of 99
एवं वर्णाश्रमाचारो	वासिष्ठल ङ्गपुराण	BEITHE 4.48
एवंविधानि चाऽन्यानि	कूमेपुराण	PETER TATE
एवं सम्बोधितो रुद्रो	कूर्मपुराणे	Property Reserved to Po
एवमीश्वरविष्णुभ्यां	कूमेपुराण	* Park Park 11 - 29
एवमुक्तो महातेजा	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	DEFINE TO STATE
पत्र बोश्मोरिवसंग्रहो	हेमाद्रौ ब्रह्मवंवत	intensipalities.
. 11	Julah & Palaji P	
क		
कलौ युगे तु सम्प्राप्ते	सौरपुराणे	२७
कली शाक्यादयस्तेषां	तन्त्रवातिके	9
कापालं नाकुलं चैव	सूतसंहितायाम्	99
कापालं पाञ्चरात्रञ्च	कूर्मपुराणे	9
कापालं लाङ्गलं वामं	कूर्मपुराणे	29
कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	A THE PROPERTY AND A SECOND PORTY OF THE PROPERTY OF THE PROPE
कापालिकाः पाशुपताः	कूर्मपुराणे	Maiorikus utat.
कामवृत्त्या महायोगी	कूर्मपुराणे	Terst There is
कालेन महता तस्माद्	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	FIRST SEAST IN 9%
कि मया पथि दृष्टस्य	अग्निपुराणे	४१
किमेतेषां भवेत्कार्यम्	कूर्मपुराणे	२०
कीटमूषकसर्पाश्च	कूर्मपुराणे	- 12 THE 12 PT 201 20
कुमार्गेणापि शाण्डित्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	PROPERTY STATE
कुरुते पुण्यकर्माणि	विष्णुभिनतचन्द्रोदये	100 No.
कुर्वन्ति चावतराणि	कूर्मपुराणे	२६
कुर्वन्ति तानि नामानि	सूतसंहितायाम्	993
कृच्छ्चान्द्रायणादी च	सूतसंहितायाम्	PARHIPINIAS
कृतो मिथ्याभिशापस्तु	सूतसंहितायाम्	केश्वर वर्गा दिन
Sall Insallacing		

तन्त्राधिकारिनिर्णयः ४७ ब्रह्माण्डपुराणे 80 कृत्वा धातुमयीं मुद्रां आश्वलायनस्मृतौ 38 कृपया तच्चकारेह विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा 85 विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु 85 विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् 85 कृष्णायुधैः कलौ नित्यं वासिष्ठलै ङ्गपुराणे केचित् कापालमिच्छन्ति 9 वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे केचिद् बौद्धं प्रशंसन्ति 2 वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे केचिद् वामं प्रशंसन्ति 3 वासिष्ठलै ङ्गपुराणे केचिल्लोकायतं ब्रह्मन् 3 केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कूर्मपुराणे 20 सूतसंहितायाम् केवलं कृपयैवाऽस्मान् 22 केशान् स वापियत्वा तु वहिनपुराणे 30 वासिष्ठलैङ्गपुराणे को वा वर्णाश्रमाचारं 98 को हि मीमांसको व्रयात् भट्टपादाः 80 साम्बपुराणे क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं २5 पराशरोपपुराणे कोधेन महता युक्तो २६ पराशरोपपुराणे क्वचित्कदा चित्स्मर्तारस् 34 पराशरोपपुराणे क्वचित् तन्त्रानुरोधेन 34 सूतसंहितायाम् क्षुत्पीडा च महातीबा 29 वृहन्नारदीयपुराणे गङ्गास्नानरतो वाऽपि 38 गते तु द्वादशे वर्षे कूर्म पुराणे 39 सौपर्णे गरुत्मन्नविशेषेण 80 वह्निपुराणे गर्भगोलात्समुद्धृत्य ३७ गायन्ति लौकिकैर्गानैः कूर्मपुराणे 50 गोपतिः प्राह विप्रेन्द्रान् कूर्मपुराणे 20 कूर्मपुराणे गोबध्येयं द्विजश्रेष्ठ 98 कूर्मपुराणे 95 गोष्ठे तां बन्धयामास गौतमः सर्वविप्राणाम् सूतसंहितायाम् गौतमस्य तपोयोगात् सूतसंहितायाम् गौतमस्याश्रमं पुण्यं सूतसंहितायाम् गौतमेन मुनीन्द्रेण सूतसंहितायाम् गौर्हता गौतमेनेति सूतसंहितायाम् 23

च

4		
चकार मोहशास्त्राणि	कूर्मपुराणे	20
चक्राङ्किततनुं दृष्ट्वा	वृहन्नारदीयपुराणे	34
चक्राङ्किततनुं स्पृष्ट्वा	वृहन्नारदीयपुराणे	35
चक्राङ्किततनुर्यंत	वृहन्नारदीयपुराणे	35
चक्राङ्किततनुर्यस्तु	पाराशरमाधवीये	35
चक्राङ्किततनुर्वाऽपि	वृहन्नारदीयपुराणे	35
चक्रादिचिह्नितां भूप	<u>ब्रह्माण्डपुराणे</u>	80
चक्रुस्तेऽन्यानि शास्त्राणि	कूर्मपुराणे	79
चक्रेण तापनं देहे	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	88
चतुस्तिद्यङ्ग्लैः पुण्ड्रं	<u>ब्रह्माण्डपुराणे</u>	# 15 M H B H 1 3 3
चरकाश्चीरकाश्चौक्षाः	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	The state of the s
चरकास्तेऽपि विज्ञेया	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	THE STREET STREET
चरध्वं तानुवाचेदं	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	pur algha m³
चीराणि चैव नीलानि	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	THE HER SE
ज		with the second second
जग्मुः पापवशं नीताः	कूर्मपुराणे	98
जनेशपीरुषं सूक्तं	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
जपेच्व शतरुद्रीयम्	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
जरयाऽऽक्रान्तदेहानां	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	38
जायन्तो मानुषे लोके	कूर्मंपुराणे	29
जीवका नाम ते जाताः	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
ज्ञानं मद्विषयं लब्ध्वा	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	98
ज्ञानकर्मण्युप रते	कूर्मपुराणे	२७
ज्ञानेन सहितं धर्मं	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	कार्डरिक आस किएस्टा
त		न्त्रकारी व दिवास्टर
तं खण्डयन्ति यस्मात्ते	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	मानाप्रदास रंग है। दें।
तं दृष्ट्वा यमराजोऽपि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	कालास्त्रीके अपूर्व
तज्ज्ञात्वा मुनिभिः श्रीमान्	सूतसंहितायाम्	हराय अविवास
ततः कदाचिन्महती	,	The pap Brishings
ततः स भगवान् विष्णुः	कूर्मपुराणे	THE PROPERTY AND
ततः सर्वे मुनिवराः	कूर्मपुराणे	Sel almana
3		

तन्त्राधिकारिनिर्णय:		XS
ततस्ते कर्मणा बद्धाः	प्रमाणिकारी हिमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे अक्तातील है स्ट	3
ततो मायामयीं सृष्ट्वा	ी अपने कि	2.9
ततो मायी हरिर्बह्मन्	ा । वासिष्ठलैङ्गपुराणे । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	98
ततो विश्वात्मको विष्णुः	मार्गा वासिष्ठलैङ्गपुराणे । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	
तत्तत्तन्त्रेषु ये मत्या	भार <u>एक मिल</u> सूतसंहितायाम्	
तत्तत्त्वोक्तपूजा तु	सूतसंहितायाम्	
तत्राश्रमं प्रकुर्वन्ति	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
	भूतसंहितायाम् कार्या होता से	२५
	typy beath facy:	
तथातिक्रान्तवेदोक्त	मामामा माम तन्त्रवातिके कामान गर्मा	9
तथा दहन्ति पापानि	विष्णुभक्तिचन्द्रो <mark>दये -</mark>	
तथाऽन्ये च दुरात्मानः	हामाजी कि हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	
तथा पाशुपतं सोमं	रहा एउटा सूतसंहितायाम्	
तथापि भक्तवात्सल्यात्	अधीर हर कूर्म पुराणे	-
तथापि योंऽशो मार्गाणां	श्राप्त्रम् सूतसंहितायाम् स्टब्स्या स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य स्टब्स्य	
तथैव चकुः पापिष्ठम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे स्टाम्समाहास	
तदन्नं स्वयमश्नाति	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	
तदा पार्श्वस्थितं विष्णुम्	प्राप्त कर्मा कूर्मपुराणे जिल्ला	
तदाऽभवंस्तत्कुलजाश्च सर्वे	स्तसंहितायाम्	२५
तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना	^{किस्सिक} सूतसंहितायाम्	₹9
तन्त्रावलम्बनेनैव	महीत्रहान स्कान्दपुराणे स्वान्दपुराणे	34
तन्त्रेषु दीक्षितो मत्यों	हर्म हेर ^{ुम्साइ} सूतसंहितायाम्	32
तन्त्रोक्तेन प्रकारेण	पुतसंहिताय।म्	32
तन्मुद्राङ्कितदेहस्य	अग्निपुराणे अग्निपुराणे	89
तपश्चरत्सु सर्वेषु	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
तपसा केवलं भूमिः	सतसंहितायाम	22
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा	महारक्षित पाद्मपुराणे कर्म कर्मा करा कर्मा करा कर्मा कर क्रा क्रा क्रा कर क्रा क्रा क्रा कर क्रा क्रा	89
तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय	मामान विकास ब्रह्मपुराणे विकास समिति है।	38
	विकास विकास ब्रह्मपूराणे कार्या विकास स्थाप	8=
तमसाविष्टमनसो	कर्मपराणे भारतिक मि	25
तयाऽहं प्रीतवानस्मि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
तर्केरेते हि मार्गास्तु	सूतसंहितायाम्	99
तस्मात्त्वं पाञ्चरात्नोक्त	वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४	, 9%
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे स्थानस्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

तस्मादेनं तु पापिष्ठम्	क्षा । जन्म वासिष्ठले ङ्गपुराणे	३० हे बर्बण बद्धाः
तस्मादेवार्चनं श्रौतं	जिल्ला मन्द्रराजानुष्ट् _{ब्विधाने}	्रशे मावामधी मुख्या
तस्माद्विद्वांस्तदिनाशाय साध	भाद् सूतसंहितायाम्	Busicely from 124
तस्माद्वै वेदबाह्यानां	जिल्ला करिक्तिक कूर्मपुराणे	ंड्रो शिवास्त्रको विस्त
तस्य दर्शनमात्रेण	भाषास्त्रीकृष्ण आदित्यपुराणे	क्षा के प्रदेश के प्रदेश
तस्य धर्मत्विमध्येत	मामान्य मिल्ल घलोकवार्तिके	The state of the s
तस्य नाम्ना तु विख्यातं	क्राइक्ट्रानायक कूर्मपुराणे	TO THE RELEASE
तस्यां चकुमुँने दीक्षां	क्षाका <mark>हा हुए वासिष्ठलैङ्गपुराणे</mark>	प्रकार मध्येष्ट्राम्य वर्षे
तस्याऽग्रे सोऽपि तं दृष्ट्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	Sel telline 148
तानि तेषां मुनिः श्रीमान्	कार्या सूतस हितायाम्	व्यक्ति विकास स्थाप रहे
तानुवाचाईतेमं मे	हिल्ला का हो हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	शाया बंहरित पापानि ।
तान्येव विस्तरेणैव	क्रांकिक के किए सूतसंहितायाम्	• • • • • • • • • • • • • • • • • • •
तान्येव श्रद्धया युक्ताः	क्षान्त्रीप्रकृवासिष्ठलैङ्गपुराणे	माम क्षाप्त काम
तावत्तयोविरुद्धत्वे	भारपूर्व तन्त्रवातिके	THE STREET
तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं	मामान्ह्री स्टब्स् कूर्मपुराणे	30 कि बोजा मार्गाची
तिष्ये मायामसूयाञ्च	विष्मुक्त केटानीह कूर्मपुराणे	Heaplin Fr Fee
तुरङ्गांश्च गजान् केचिद्	इंडिजिड्डिक विकास स्तर्सहितायाम्	Blimbian 198
तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ	MBP वासिष्ठलैङ्गपुराणे ?	माम्याने सम्भीत्राम् विद्याम
तेन ते मुदिताः सन्तो	हाहाम्ब्री हात्म कूर्मपुराणे	के हैं है
तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं		४ हत्स्या होता वितेष अस्यत
तेऽपि द्वीपान्तरापेतं	व्यक्तकार तन्त्रवातिके	y engagement
तेषां नाऽस्ति महाघोरे	_{काष्ट्राकृष्टिक} वासिष्ठलैङ्गपुराणे	8 pag atlant negt
तेषां भिन्नधियां किञ्चित्	भारता अध्यत्र आश्वलायनस्मृतौ	MATTER REPLESS
तेषामध्येतृविद्वेष:	सूतसंहितायाम्	Palatagina 90
तेषामर्थापहारण्च	प्रकृतिक विकास सूतसंहितायाम्	PP# 1001090
तेषामेवाऽभिरक्षार्थं	माजाम असम्बपुराणे	अप्रमा केवल प्रमिद्
तेषामेवोपभेदांश्च	मुत्रमा सूतसंहितायाम्	19539 5501mm199
ते सम्भूय मुनिश्रेष्ठं	्राप्ता सूतसंहितायाम् स्तरामान्	Friday and 1811.45
त्यक्तवैदिककर्माणो	कारमञ्जू आश्वलायनस्मृतौ	अहे सदावनायाच्या ३४
त्यक्तवा वेदिवरुद्धानि	कारपूर्व वासिष्ठलैङ्गपुराणे	100,000 100 95
त्यजन्ति धर्मं वेदोक्तं	कार्य हे हे स्वासी पराशरोपपुराणे	महीनाम्मदि उर २५
त्यागो दानं तपो होमः	माष्ट्राह्म कि इस पुराणे	paining of the 33
त्रयाणामी प्सितेनैव	जिल्हा महिला । भागवतपुराणे	MEDITAL FAIR XO
वयीक्लेशं समुत्सृज्य	_{णिप्रमुक्त विकासील} हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	ह ाल्यक्प्रवस्त्रक

तन्त्राधिकारिनिर्णयः 59 DETERMINE RELEY वयीमार्गस्य सिद्धस्य तन्त्रवातिके ह लिए हैं निर्मा तिपुण्ड्रमुद्धलनमास्तिकोत्तमः सूतसं हितायाम् 1 विपुण्ड्रेण विना येन पारिजाते 39 त्रिशूलरूपं चतुरस्रमेव वा सूतसंहितायाम् नि नि २६, ३२ **ा । अस्ति । पराशरोपपुराणे** त्रिशुले चतुरस्रे च 79 पराशरोपपुराणे त्वदीये पाञ्चरात्रे च किंग्या विवयवित त्वद्भक्ता ब्राह्मणाः साक्षाद् पराशरोपपुराणे इत्र प्रवासीया राष्ट्र त्वद्भक्ता विमुखा नित्यम् जिल्ला पराशरोपपुराणे त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन भागवतपुराणे 93 सूतसंहितायाम् ददौ धान्यं धनं वस्त्रं कूर्मपुराणे दधीचिशापनिर्दग्धाः 150 11 100 11 32 दशाङ्गुलप्रमाणं तु ब्रह्माण्डपुराणे 35 यम: दहनाल्लेखनाद् विप्रः मामनाम मनमान्ड सूतसंहितायाम् दान्तिशान्त्यादिविज्ञान 15 5 15 15 15 3 9 सूतसंहितायाम् दीक्षितानां तु तन्त्रेपु 20 व्यामारीयपुराणे दीक्षिताश्च द्विजा नित्यं THE PART 17 125 पराभरोपपुराणे दीक्षिताश्च भविष्यन्ति 3 हिमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे दीर्घं चिरमिति प्रोक्तम् PAS THE PASSED RA नारदीये दृष्ट्वा नरं तं नृपते सवासाः वासिष्ठल ङ्गपुराणे दृष्ट्वा शाण्डिल्यमनघं कूर्मपुराणे देवदेवौ महादेवौ देवासो यत्र विततेन बाहुना परिशिष्टे 30 आदित्यपुराणे देवेषु यज्ञभागेषु वाशिष्ठलैङ्गपुराणे देशजातिकुलानां विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् द्वादशाब्दाजितं पुण्यं द्वादशारं तु षट्कोणं नारदीयपाञ्चरात्रे विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् धते भागवतो यस्तु हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे धर्मं चरध्वमित्युक्ता धर्मः प्रीतिनिमित्तं स्यात् क्लोकवार्तिके इलोकवार्तिके

्रक्तिक गिणान् त्र न	सूतसंहितायाम्	NS (HERE HERE)
धर्मविक्रयिणस्तद्वत्	भागान्य साम्बपुराणे	58131118 BENEVI 25
धर्मशास्त्रे पुराणे च	पराशरोपपुराणे	क्षा विकास
धर्माऽधर्मादिविज्ञाने	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ब्रह्मपु	
धावीफलकृता माला	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	32
धारियष्यन्ति मोहेन	वायुपुराणे	1 1 1 1 1 1 1 1 1 8 o
धारयेत् सर्ववर्णानां		38 4 M 4 M 4 M 4 M 4 M 4 M 4 M 4 M 4 M 4
धारयेत् सर्ववर्णानां	A COLOR OF THE PROPERTY OF THE	multiple tiel 98
धिग्धिक् शाण्डिल्य दुर्बुढे	वातिकत्र मुद्रता	
Francisch dies	्रेश प्रसम्बद्धाः । स्वतंत्र हेर्स्य	
न कर्मार्ही भवेदज्ञः	हेमाद्रौ वायुपुराणवचनम्	
नग्नांस्त्वं भगवन् सम्यक्	हमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	१ के धारम जन बरव
न तद् ध्यानं न तज्ज्ञानं	_{व्याप्रकृति} पारिजाते ।	THE PRINCE SE
न तस्य निष्कृतिदृष्टा	विष्ठपुराणे विह्नपुराणे	P. Bildaloh ei 30
न दाहयेद् द्विजश्रेष्ठं	वराशरोपपुराणे	आयो हास्यानमा देव
न धारयेन् मतिमान्	माणान्ही का आश्वलायनस्मृतौ	Mineral Linear of 38
न पश्यति स्म सहसा	कूमेपुराणे	अश्वासां सु सम्बंध के
न ब्रमो हीनतामङ्गे	णार प्राप्ता विष्णुभिक्तचनद्रोदये ?	38 mind leaf less
न भवेत्तु कथं तेषां	विष्णुभिक्तिचन्द्रोदये ?	अश्रामाच भविष्याचि
नराणां नामरूपाभ्यां	कार्मक्रिक वासिष्ठलैङ्गपुराणे	प्रकार होत्रीजानी से १
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यात्	ब्रह्माण्डपुराणे	हर या वर ता नुषत समाह
न वेदबाह्ये पुरुषे	जारमञ्ज्ञात कूर्म पुराणे विकास कर्म पुराणे	Attendance in 16 50
न हि स्वतन्त्रास्ते तेन	सूतसंहितायाम्	शहरो महारेजी
नाकुलं केचिदिच्छन्ति	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	इ न्हां यत्र विकास वाह्न
नाङ्कनाय दहेद् गात्रं	यम:	३६ वसमागय
नाङ्कनाय दहेद् देहं	कारम्य महत्र्वाचा बौधायनः	. स्राध्यक्षा ३८
नाधिकारी परिज्ञेयः	वृहन्नारदीये	3£ 11 11 12 12 12 12 12 12 12 12 12 12 12
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः	क्रा अवस्य विकास बौधायनः	The state of the s
नानाविधेषु यज्ञेषु	लाग्न स्वापानिक सूतसंहितायाम्	S Int with The Att 63
नारायणायुधैर्युक्तं	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	80
नाशयन्ति ह्यतीतानि	कूर्मपुराणे	२७
नित्यं सन्धारियष्यन्ति	सूतसंहितायाम्	Total Septime 85
निन्दन्ति च महादेवं	महम्भवित्र कूर्मपुराणे	THE PROPERTY REPORT RE
नित्यकर्मा द्य नुष्ठाने	सूतसंहितायाम्	काल समीनातीए २३
77		

पाशाङ्कुशगदादण्ड	सूतसंहितायाम्	३६
पितृमातृसुतभ्रातृ	सूतसंहितायाम्	58
पीड्यान्धकूपे निक्षिप्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे कामार	94
पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु	सूतसंहितायाम्	39
पुण्ड्रान्तरे रता नित्यं	पराशरोपपुराणे २६	, 32
पुत्रभार्यादियुक्तानां	सूतसंहितायाम्	२२
पुनः स्नात्वा गृही भूत्वा	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	99
पुनर्दंष्ट्राकरालास्याः	वासिष्ठलै ङ्गप्राणे	94
पुनर्विष्णोः प्रसादेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
पुनश्चाह यमः ऋदः	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
पुनश्चैनं समादाय	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
पुरा कालविपाकेन	सूतसंहितायाम्	२१
पुराणानाञ्च विद्वेषो	सूतसंहितायाम्	95
पुराणानि तथा सांख्यं	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	95
पुराणे धर्मशास्त्रे च	पराशरोपपुराणे	३५
पुरा दारुवने पुण्ये	कूर्मपुराणे	95
पुरा देवासुरे युद्धे	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
पुरा शाण्डिल्यसंज्ञस्तु	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
पूर्वजाततनुं दग्ध्वा	विह्नपुराणे	30
प्रणब्टपापः शुद्धात्मा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्याम्	सीपर्णे	89
प्रतिकञ्चुकरूपेण	तन्त्रव।तिके	19
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता	विष्णुमक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	82
प्रवर्तते महाशास्त्रं	कूर्म पुराणे	33
प्रवर्तन्ते मुनिश्रेष्ठाः	सूतसंहितायाम्	28
प्रसादमकरोदस्य	वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	98
प्रह्लादेन समो ज्ञेयः	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	82
प्राप्तये परिहाराय	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
प्रायश्चित्तं मनुष्याणां	साम्बपुराणे	२८
प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्	वासिष्ठलैङ्कपुराणे	919
प्राहैतान् तीक्ष्णया वाचा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
प्रोचुः क्लेशेन संयुक्ताः	सूतसं हितायाम्	२२
a a		
	मार्गिकार्य न त्रामी	
बद्धाः (?) पाशेन शाण्डिल्यं	्रवासिष्ठलैङ्गपुराणे ।	94

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६५
बन्धु विक्रयिणस्तद्वत्	्रा भूतसंहितायाम्	E 11 11 11 58
	क्र कर्मपुराणे	क्षेत्र महत्रमानामुक
6. 6.	क्रा के लिखानी हिन्दू में पुराणे	10:31:34 Tarel 20
बहवोऽनेन मार्गेण	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	विश्वासम्बद्धाः विश्व
बहुनोक्तेन कि साक्षाच्	सूतसंहितायाम्	२४
बह्वाचार्यविभेदेन	भागवतपुराणे	92
	प्रमादी ब्रह्मवैवर्तपुराणे	PARIE S
बुद्धागमे मुनिवरो यदि संस्कृतः		्री कहाउस्त्रीकारीक ३ १
बुद्धिपूर्वं परित्यक्ता	जासका वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	TO STATE OF THE 9E
बौर्द्ध धर्म समास्थाय	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	(BEER HIMADIES ?
बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्था	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	States desired 8
बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः	जामान्याच्या कूर्म पुराणे	ाज्ञास्त्रास्त्रास्त्रास्त्रातः
बौद्धे चाऽर्हन्मते चैव	ज्या मूर्तसंहितायाम्	मित्रकाति भीरती १५४
ब्रह्मचर्याश्रमे स्थित्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
ब्रह्मागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवो	माधानक्षीकृत सूतसंहितायाम्	क्रिकाबन स्पूर्
ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया	क्लाहरू वृहन्नारदीये	३६ जनवारमहोस्स्
ब्राह्मणस्य विशेषेण	जिल्लाम् पाद्मपुराणे	०४ तमा वानशिक्या
ब्राह्मणाः केचिदालोड्य	क्षान्ह्यी का सूतसं हितायाम्	विकास मन्द्रित
बाह्मणानां कुले शुद्धे	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	म रोस्स प्रमान १७
ब्राह्मणैश्च पुनः सर्वैः	क्रायक्ष्य सूतसंहितायाम्	42 1 1 1 1 1 4 5 3
ब्राह्मणो यदि मोहेन	प्राप्तानम् किल्हिमाद्रौ वायुपुराणवचनम	म् जिल्ला संस्थान
त्राह्मणो यदि मोहेन	मामामहास्ता आदित्यपुराणे	99
		महाद्वाव दान म
भ		समिवनववर्षस
भद्राऽभद्रं त्वया भुक्तं	लक्रका का का सम्बद्धा वासिष्ठलैंड ्गपुराणे	PERMIT PHINAS
भयं दुर्बलचितानां	भागान्य के साम्बपुराणे	विक्रियामामार्ग रहि.
भवत श्रद्धया सार्द्ध	ार एक को उन्हों सूतसंहितायाम्	guelbuen miss.
भवतामुन्मुखा यूयं	सूतसंहितायाम्	28, 28
भवन्तु वेदबाह्यास्ते	मामाम्बीस्य सौरपुराणे विकास	अर्थ वास स्वराज्य होते साह
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन्		14 MILE 11 2, 70
भविष्यध्वं त्रयीबाह्याः	कारक कूर्मपुराणे	PIER FIRE PIESO
भवेयुविमुखा नित्यम्	पराशरोपपुराणे	58
भस्मीभवति तत्सर्वं	ब्रह्मपुराणे	33
भूत्वा वर्णाश्रमाचारं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	माक्ष्यान मार्वद

	4_ ^	20 V-
भूदेवस्तप्तमुद्रां तु	ब्रह्मपुराणे	३४, ४८
भूयोऽपि मत्त्रसादेन	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	
भोजियत्वा महादुःखा	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	permission for 98
भ्रान्तिविज्ञानसम्पन्ना	सूतसंहितायाम्	4 4 1 5 1 5 8 A
E XS		
# SAME TO BE A SAME TO	proposition and the second	ENHALMETE NAT
मत्तन्त्राश्रयेणैव	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9६
मत्स्यविक्रयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	STEEL STEEL ST
मदुक्तार्थप्रकारेण	सूतसंहितायाम्	-२५
मद्भवत्याऽतीव संयुक्तो	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9€
मनुष्याणां सुरश्रेष्ठाः	सूतसंहितायाम्	29
मनुष्याश्चाऽसमाचाराः	सूतसंहितायाम्	25
मया सृष्टानि शास्त्राणि	कूर्मपुराणे	PF TP 3 P 9
महर्षि गौतमं ब्रूयुः	कूर्म पुरा गे	99
महाक्रोधेन संयुक्तः	स्तसं हितायाम्	23
महाजनपरिगृहीतत्वं	तन्त्रवार्तिके	X
महात्मा दाननिरतो	कूर्मपुराणे	# Manual #3
महादेवस्य चोत्कर्षे	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवस्य भक्तौ च	सूतसंहितायाम्	53
महादेवस्य विज्ञाने	सूतसं हितायाम्	२३
महादेवस्य संस्थाने	सूतसंहितायाम्	73
महादेवस्व रूपे	सूतसंहितायाम्	23
महादेवाय दाने च	सूतसंहितायाम्	२३
मामपश्यदयत्नेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
मामाराधय शाण्डिल्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१४, १५
मीमांसामतिगम्भीरां	सूतसंहितायाम्	99
मुद्गरैः खड्गशूलाद्यैः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
मुनयश्च मनुष्याश्च	सूतसंहितायाम्	99
मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद् घृ		35
मोहयामास योगात्मा	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	sento des relieve
मोह्यन्ति जनान् सर्वान्	कूर्म पुराणे	जिल्लाकार्वाका केवल २५
	instricture	
. य		
यं द्विजं तप्तशङखादि	बृ हन्नारदीये	3 to 1 to 1 to 1 3 d

तन्त्राधिकारिनिर्णयः	६७
गः क्योवि कोः एवां	ब्रह्मपुराणे (विष्णुभक्तिचन्द्रोदये) ४८
यः करोति हरेः पूजां यज्ञोक्तपशुहिंसादि	तन्त्रवातिके ५
यतयश्च भविष्यन्ति	कूर्मपुराणे २७
यत स्त्रीशूद्रदासानां	भागवतपुराणे ३४
यथा कृतककर्पूर	जार मुख्यात्र तन्त्रवार्तिके निर्माणकार अपिक
यथाग्निर्दहते कक्षं	मामाज्यामा विष्णुभवितचन्द्रोदये मामाज्य अधि
यथा श्मशानजं काष्ठम्	माणाम्हीकृत विष्णुः । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।
यथैवाऽन्यायविज्ञाताद्	तन्त्रवातिके अस्त्र स्टब्स् अस्त्र प्राप्त ७
यदन्यत् क्रियते तस्य	जारा का तन्त्रवातिके अध्यक्षिक व्यक्तिक
यदा तु चोदनागम्यः	प्रलोकवार्तिके अध्यक्ष अपन अपन अपन
यदा शास्त्रान्तरेणैव	तन्स्रवार्तिके प
यदि तिष्ठेन् महापापी	वृहन्नारदीये ३६
यदि येनेष्टसिद्धिः स्यात्	प्रकार का प्रलोकवार्तिके
यदि ह्यनादरेणैषाम्	निकारमार्थका तन्त्रवार्तिके प्रसारकार करिय
यद् बीजं तदपि व्यक्तं	माधामशीसम् तन्त्रवार्तिके कि अपनि अपनि । १९
यद्यतु रुद्रसम्बन्धि	कृष्ण मुतसंहितायाम् जालासम्बद्धाः २३
	प्राप्त कार्या वृहन्नारदीये कार्यक्षामानका ३५
यस्मिन् सन्निहिते दृष्टे	लाप्रमान्त्रतन्त्रवार्तिके स्वास्त्रसम्बद्ध
यस्य नारायणी मुद्रा	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४५
यान् भूत्वाऽऽदित्यवद् व्योम्नि	मार्गान्त्रीमा हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे सामग्रीमा वि
यावदेकं श्रुतौ कर्म	प्रमुख्य विस्त्रवार्तिके अञ्चलका १२
या वेदबाह्याः स्मृतयो	ाणपृक्षितमनुस्मृतौ । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।
या वेदबाह्याः स्मृतयो	हाप्रामहीस ः वासिष्ठलैङ्गपुराणे प्रामहा काष्ट्राण २०
युष्माकं वंशजातानां	सूतसंहितायाम् सामानासाम २५
	सूतसंहितायाम्
ये गता वेदबाह्यत्बं	मार्गामा वासिष्ठलैङ्गपुराणे महस्य विकास १९
येन कर्मविपाकेन	अध्यक्ष अभिनपुराणे असी से अनेद्राक्ष ४.१
₹ -10 1001000000	
	preferable account establish scenario de plemel.
	महाराज्य हारीतः । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।
राजा तु वैदिकान् सर्वान्	क्षात्र क्षात्र सूतसंहितायाम् व्यान हिला विश्व ३२
रुद्राक्षधारणे रुद्र	स्तसंहितायाम् २३
रुद्राधिक्यमविज्ञाय	पराशरोपपुराणे २६
र्आलयदिदृक्षायां	न्याकृतका के सूतसंहितायाम् विकास विकास २३

なるというない

では、日本のでは、

SOLD STATES

विप्रस्यैतद्विगह्यंत्वात्

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

शक्तः पापबलात् कर्तुम्

80 विप्रो वा यदि वा क्षत्रो अप्रकृतिक कि सीपर्णे कूर्मपुराणे विमोहनानि शास्त्राणि वासिष्ठलैङ्गपुराणे विरक्तः सर्वलोकेभ्यः वाज्या है । स्तर्स हितायाम् विशेषतः शाङ्करवेदने रतो विष्णुभिकत्वे विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ? विष्च्यामतिवृद्धायां हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे विष्णुः सुदुस्तरां मायां लाक कार्निक कर्ना एक विष्णुभ वितचन्द्रोदये विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां सूतसंहितायाम् विष्णवागमांस्तथा ब्राह्मान् सूतसंहितायाम् विष्णवागमादितन्त्रेषु सूतसंहितायाम् विष्णवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवस् TENED TOP FILES सूतसंहितायाम् विष्णवादिदेवताः सर्वाः प्रहात म द्वारित राया आश्वलायनस्मृतौ विहितं धारणं नित्यं S In the land of the same of t न्यू हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे वृथा जटी वृथा मुण्डी कूर्मपुराणे वृथा धर्मं चरिष्यन्ति श्टाकच्छी गीवामक रूद क्रिक्ट कि कर्मपुराणे वेदबाह्यव्रताचारा FIFTH OF THE 28 सूतसंहितायाम् वेदभक्तौ तथास्तिक्ये 75 लाम्बर्पराणे वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य 1 1 1 1 9 9 मामान्ही हरू वासिष्ठलैंड ्गपुराणे वेदमागं विना ब्रहमन् PP S PERMEN वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे वेदमार्गपरित्याग सूतसं हिताय। म् वेदमार्गैकनिष्ठस्तु SPY 11 1 1 3 9 सूतसं हितायाम् वेदमार्गैकनिष्ठानां पराशरोपपुराणे वेदमूलतया नित्यं JEHER THE PROPERTY वासिष्ठलै ज्ञपुराणे वेदवादं परित्यज्य PLEIS BELL ZX सूतसंहितायाम् वेदविक्रियणस्तद्वत् BIRTHARIPINA सूतसंहितायाम् वेदांश्च धर्मशास्त्राणि 38 आश्वलायनस्मृतौ वेदाक्षरिवहीनानां THE PERSON S प्रमाणा प्राप्त स्वासंहितायाम् वेदाङ्गानाञ्च विद्वेष: २5 पराशरोपपुराणे वेदाङ्गानि च मोहेन 7819411997 सूतसंहितायाम् वेदाङ्गान्युपवेदांश्च पराशरोपपुराणे वेद।सिद्धेन मार्गेण PETERIOREIN 132 निक्षा के विकास स्तरंहितायाम् वैदिकश्चापि तन्त्रेषु or No. भागवतपुराणे वैदिकस्तान्तिको मिश्र

वासिष्ठलैङ्गपुराणे

55

PPINISH HOW

शक्या जेतुं सुराः सर्वे	लामि हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	इन्हा वा पदि वा क्षत्रो
शङखचकं मृदा यस्तु	्रिपुर्वाम विष्णु:	क्षित्राम मीम्स्म इद
	उपा केंद्राकीक सूतसंहितायाम्	४८ व्याः सर्वजीवस्यः
शङ्ख चऋगदापद्म	मानानी मान परामरोषपुराणे	न्द्र विषयः सा इरवदन रह
<mark>शङ्खचऋगदापूर्वैर्</mark>	अक्षा का सूतसंहितायाम्	महारहिल्लामा है इव
शङ्खचक्राङ्किततनुर्विप्रो 🚋	क्षेत्रक काम विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्म	पुराणवचनम् ४८
शङ्ख चक्राद्यङ्कनञ्च	इहिन्हिन्द्रीय एको विष्णु:	वह पुनामानिको मुद्रा
शङ्खचके तापियत्वा	मामाज्य माम लिङ्गपुराणे	TESTINITED RIFES
शङ्खादिकाङ्कितो भक्त्या	माहास्त्रीक्षमा विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	न्यानामान्यामान्य ४६
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां	मामान्या महा विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	हर्जनामामामा ४६
शशाप विष्णुं गर्भस्थो	सामान्डी सहस्य पराशरोपपुराणे	अंद्रिक अस्त्र जीवार २६
शाक्ते च दीक्षिता यूयं	िमुक्त प्राप्तिकार सूतसं हितायाम्	प्रकृति बारण विस्त
शाण्डिल्यसंहितां चक्रे	विष्कृतिमञ्जूक विष्कृति वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	प्रशासिक विश्व स्थानिक
माण्डिल्योऽपि पुनर्ब्रहमन्	विष्ठ विष्कृ वासिष्ठलैङ्गपुराणे	प्रशासन् स्रियाति
शाण्डिल्योऽपि विमुक्तोऽभूद्	लारप्रमेक वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	D181613111919
शापाद् वा गौतमादीनाम्	च्याहितायाम् -	न्रमन्त्री स्थास्तिको
शाम्भवं केचिदिच्छन्ति	णिङ्गास्यास वासिष्ठलैङ्गपुराणे	भ्रद्रभावतान् समृद्धिय
शाम्भवे दीक्षिता यूयं	गुरुषु इहिठासी इस्तसंहिताय। म्	मुम्बार्व विवाद सहसत्
शास्त्रं प्रवर्तयामास	क्ष्म क्षित्रमिक्ष कूर्मपुराणे	इंड मार्थनिहरुवास इन्
शिलाबुद्धिः कृता कि वा	मामानहा सन्ध्रअग्निपुराणे	5 48मा किस्तिव्हर्
शिवकेशवयोश्चिह्नं	भाराकडी कहा आश <mark>्वलायन</mark> स्मृतौ	अह वाना कार्याचा ३४
शिवागमेषु निष्ठानां	किएन्ड एक स्त्रूतसंहितायाम्	P\$ 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4 4
शिवागमीक्ताश्रमनिष्ठमानवस्	् _{षित्र हें के विकास स्वतं संहितायाम्}	, प्रधान परित्याच
शिष्टानामसदारोपः	मानामी कि सूतसंहितायाम्	panalul and 90
शिष्यानध्यापयामासुः	माधानही अनु कूर्मपुराणे	विकास सम्बादिका
शुद्धमेव हि सर्वत	किएअन्हा हुन सूतसंहितायाम्	१ ह । सर्विद्यान (वर्ग
शूद्रधर्मरतानां हि	माजना कि हिमाद्रौ पद्मपुराणवचनम्	Than haint at \$8
शूद्रेणाऽधिगताच्चाऽपि	ार्ड्सिम्स्यास्य स्तन्त्रवा तिके	श्रीह मानि स मोति
शूलहस्ता महाक्रूर	मामान्त्रीकम् वासिष्ठल <u>ैङ्</u> गपुराणे	A LEINE MENT & dX
श्रृणु राम महाबाहो	किष्टा हिमादी पद्मपुराणवचनम्	
शैवाः पाशुपताश्चाऽन्ये	मामानही छान्नु हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	इतिकासीय वस्त्रेषु
शोभासौकर्यहेतूक्ति	लाङ्ग्रहेका । तन्त्रवातिके	प्रमी किल्ली सिक्
श्रद्धया दीक्षिता यूयं	सूतसंहितायाम्	२४
श्रद्धया मत्त्रसादार्थम्	_{िराप्रमा} किंद्रगती वासिष्ठलैङ्गपुराणे	४१नः पापवचात् कर्तम्

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		७१
अनगर गनिना गाम	सूतसंहितायाम्	par yes qq
अख्या साहता पूर्यम्	सूतसंहितायाम्	मू नारवस्य वयवाद
श्रद्धाभावः सदैवाऽस्तु	सूतसंहितायाम्	हिमाणमेक कर्
श्रद्धाभावस्तेन जातो नराणां	नारदीये	र्म दुलको युदेवरस
श्रीकृष्णशस्त्राङ्कविहीनगातः		संक्रियह्मान्स्याः पुष्य
श्रुतिपथगितानां मानुषाणां तु तन्त्रं	सूतसंहितायाम्	DINTERIE DIES
श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणाब्धिः	सूतसंहितायाम्	H Jeal Medale at
श्रुतिपथगिलतानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गम्	सूतसंहितायाम्	भवेदा सब मनमा
श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तपूजा	सूतसंहिताय।म्	DOESN TO THE WATER
श्रुतिपथनिरतानां तत्सदा नैव धार्यम्	सूतसंहितायाम्	with the same
श्रुतिपथनिरतानां ते न संसेवनीयाः	सूतसंहितायाम्	30
श्रुतिपथनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः	सूतसंहितायाम्	० ६ सन्सादधिको हहः
श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्त	साम्बपुराणे	श्वं
श्रुतिरिप मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे मामाज्ञान	सूतसंहितायाम्	In the state of th
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त	सूतसहितायाम्	THE TENTED TO THE
श्रुतिस्मृती न पश्यामो	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	केंद्र विकास केंद्र
श्रुतिस्मृती शृणुध्वं वै	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	हैं वे सावध्यात
श्रुतिहृदयं प्रणिपत्य महेशं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	विश्व विश्व विश्व
श्रीतस्मार्तसदाचारे	पराश्चरोपपुराणे	२७
श्रीतस्मार्तसमाचारा	सूतसंहितायाम्	२२
श्रौतस्मार्ताऽऽगमञ्चेति	मन्त्रराजानुष्टु ब्विधानो क्ति	: X0
श्रौतार्चनं तु विप्राणां	मन्त्र राजानुष्टुब्विधानोक्ति	: X0
TIPKITY!!	ALC:	Things a said of
ष हर है	H _E	संस्थातिमार्थासः
पष्ठ्यावृत्त्यैव कुच्छाणां	विह्नपुराणे	39,89
प्रविधान्य क्राप्त्राचा विष्य क्राप्त्राचा विष्य क्राप्त्राच्या विष्य क्राप्त्राच्या	118.419	
स्र में	1787	नासाद वेदविकद्वाच
1976	m 1	माद्य कीयः पाञ्चप्रातम
संवादिष्वपि वाक्येषु		
सङ्गच्छते महादेव	कूर्मपुराणे	गार्टिंग मिर्टिंगाम् रेशम
स जावन् कुणपस्त्याज्यः	ाल क्षपुराण	किस्ता उस म्हासूला अस्त
स तन्त्रार्थस्तु विज्ञेयः	पराशरोपपुराणे	मार्थिय बच्चा युसेच्या च
स तापायत्वा चक्रादान्	जा। दत्यपुराण	साहिकानि नियसम
स तेभ्यः प्रददावन्नं मामान्त्री	कूर्मपुराणे	अर्थको ग्राम्स ने ने ने
स तेषां मायया जातां	क्मपुराण	. मुश्रीन पुरस्तान
सत्यबोधसुखानन्त	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90

のない。日本の

Ž

2000年7月1日日本

8

-: ~ >		
सत्त्वं सर्वेषु भूतेषु	कार्यकासन हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	म्हें वया शहिता युवम्
स नारदस्य वचनाद्	मामानमान कूर्मपुराणे	- विशावः सर्वास्त्रे
स पुनः कर्मणामन्ते		प्रकाशिक मिलाव मिल
स पुनर्वासुदेवस्य		श्रिक्षा शस्त्र है। वह जिल्हा
सप्त-षट्-पञ्चिभः पुण्ड्रं	ब्रह्माण्डपुराणे 🚙 🕌	Personal Property Reserved
समीपं प्रापयामासुः	मानाम्ह्याम कूर्मपुराणे	19
स मुक्तो भुक्तवान् भोगान्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	15 P 15 P 15 P 19 P 19 P 19 P 19 P 19 P
समेत्य सर्वे मुनयो		१९ ज्यानिसासायेद सर
सम्भाषणे च सम्बन्धे	पराशरोपपुराणे	reless interesting 35
सम्भाष्य रौरवं याति	वृहन्नारदीयपुराणे	के में वाचारायां के स
सर्वलोक विधातारं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
सर्वस्मादधिको रुद्रः	सौरपुराणे	79
सर्वागमेषु निष्ठानां	2	P € 10 HE STATE OF \$9
सर्वाणि चैव शास्त्राणि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
सर्वास्ता निष्फला ज्ञेयाः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95
सर्वास्ता निष्फला प्रेत्य	मनुस्मृतौ	है स्थापन त्याख्य व
सर्वे ते च भविष्यन्ति	कर्मपराणे	rein proper parte
सर्वे बुभुजिरे विप्रा	कर्मपराणे	17 P. W. H. W.
सर्वे वेदाऽविरोधेन	वासिष्ठलैंङ्गपुराणे	0-
सर्वे सम्प्राप्य देवेशं	कूर्मपुराणे	Meshesian 36
स शुद्रवद् बहिष्कार्यः	विष्णु:	
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः	पाराशरमाधवीये	25 mark of Cauching
स शोकेनाऽभिसन्तप्तः	कूर्मपुराणे	98
स सर्वयातनाभोगी	वृहन्नारदीयपुराणे	34
साक्षाद् ब्रह्मैक्यविज्ञानम्	वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	99
साक्षाद् वेदविरुद्धार्थं	स्कान्दपुराणे	₹ ¥
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रम्	महाभारते	90
सा चेत् सन्तापिता राजन्	वृहन्नारदीयपुराणे	म विध्वाद श्रावसम्
सात्त्वतास्तेऽपि विज्ञेया	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	The same agreement
साधयन्ति नरा नित्यं	सौरपुराणे	
साऽपि वन्द्या सुसेव्या च	सूतसंहितायाम्	70
सा च्याधयोनि नियतम्	वित्रकृतिकार्वा	Pilitan tenting
सितेन भस्मना तिर्यक्	सूतसं हितायाम् 	न्द्र प्रवदावस
मुम्ढान् बुद्धरूपेण	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	PER HUMAN SHOP
	गार्ग अक्षापपतपुराण	सर्वक्षीयमुखासन्त

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		७३
मुराविक्रयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	२्४
सुवर्णमात्रसंग्राही	कूर्मपुराणे	३७
स्ताणि चैव वेदाङ्गा "	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	99
मृष्ट्वा तानूचतुर्	कूर्मपुराणे	29
सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं	सूतसंहितायाम्	90
सोंऽशस्तैरेव संग्राह्यः	सूतसंहितायाम्	79
सोऽनुवीक्ष्य कृपाविष्ट:	कूर्मपुराणे	98
सोऽपि तं प्रेक्ष्य दुर्बुद्धि	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
स्थापितायान्तु शाण्डिल्यः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
स्मर्यन्ते च पुराणेषु	तन्त्रवातिके	9
स्मार्तागमार्चनं क्षत्रे	मन्त्रराजानुष्टुब्विधानोक्तिः	५०
स्वतःप्रमाणभूतेन	वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	2
स्वदारगमने चैव	सूतसं हितायाम्	28
स्वस्तिमञ्जलसंयुक्तः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
स्वाध्याये च जये चैव	सूतसंहितायाम्	२३
E		
हत्वा केचित् पशून् मोहात्	सूतसंहितायाम्	२४
हत्वा केचिन्मनुष्यांश्च	सूतसं हितायाम्	२२
हरिहरविधिपूजा कीर्तिता सर्वतन्त्रे	सूतसंहितायाम्	30
हरे: सुदर्शनं तप्तं	नारदीयपाञ्चरात्रे	80
हैत्कान वकवृत्तींश्च	मनुस्मृतौ	3

88 - 3 - 3 TO THE STREET nt the sterach AND PROPERTY.

उदाहृतवेदवचनानामनुक्रमणिका है तिका है है। स अपने विकास किया के किया कि किया है।

'अतप्ततनूर्न तदामो अञ्नुते श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत' ३ ६	, 83
(ऋग्०, ६.६३.१)	
'अनुदिते जुहोति' (आप० श्रौ०)	94
'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह०, ४.३.१५, १६) कानी कार्या कार्या कर्मा के इस्ति	93
आदित्यो यूपः' (तै० ब्रा०, २.१.५.२)	49
'इमे ये नार्वाङ् न परक्ष्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुकेतरासः । त एते वाचमभिषद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥' (ऋग्०, १०.७१.९)	84
'उदिते जुहोति' (तै० ब्रा०, २.१.२.८)	94
'गोघ्नात् तस्करत्वात् स्त्रीवधाद् यच्च किल्विषम् । पापकं च चरणेभ्यस्तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥' (ऋग्०, खिल०, ६४६, पृ०)	88
'चक्रं विभित्त वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः। किष्या विष्या विषया विष्या विष्या विषया विष्या विषया विष्या विषया विषय	अ दर
'तरित ब्रह्मविद्यां योऽश्वमेधेन यजते' (वृहदा०, ३.६.२६)	५०
'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (माध्य० शत०, १३.३.१.१)	48
'तस्मिन्नुदीचीनदर्शनपवित्रं वितन्वन्ति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः। (आपस्तम्बसूत्र)	४३

8 19

AR

NP

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

'नावेदविन्मनुते तं वृहन्तम्' (तै० ब्रा०, ३.१२. <u>६</u> .७)	98
'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुगीत्राणि पर्येषि विश्वतः।	83
अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥' (ऋग्०, ६.८३.९)	
'प्र ते विष्णो अब्जनके सुतष्ते जन्माम्भोधि तर्तवे चर्षणीन्द्राः ।	25
मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणलिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्तः ॥ (यज्ः)	
भूदनान्मानादध्या ये समस्वरञ्छलोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः।	8 ú
अपानक्षासो बिधरा अहासत ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥'	
(ऋग्०, ६७३.६) PIR) विशिष्ट विशिष्ट	
'यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्माननुतिष्ठमानोऽग्निना चक्रं है । हे हे हिंदि है है । हिंदि है	25
सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति।	
सोमस्य धारा पवते (ऋग्० ९.५०.१ हार हारा में प्राप्त कर्णामा हारा हारा है	88

गोषतास सरकरत्वात् स्तीवधाद सक्त पा गापकं च चरणेस्मस्त्रत् पावमातीशियत् (सम्बर्धः स्थितः, ६४

स्मा विभाव वर्षाता विषय विभाव वस

'तर्ति ब्रह्मविद्यां मी.श्रममेतित वसते' (बहुदाक, ३.६.२६)

त्तरिसन्बुदीवीत्वर्योगपवित्र वितन्त्रदित पवित्र ते

उत्तः ब्रह्मणस्यते स्थित्यमाम्यायस्ययते

उदाहृतसूत्रवार्तिकादीनामनुक्रमणिका

(F. P. of all providing the same

अर्धर्चाः पुंसि (अष्टा०, २.४.३१)	४६
उत्पत्त्यसम्भवात् (ब्र० सू० २.२.४२)	97
एकतिङ् वाक्यम् (अष्टा॰, ८.३.२३, वार्तिकम्)	X0
एतेन योगः प्रत्युक्तः (ब्र० सू०, २.१.३)	93
किममिनिजनिगाभाहिभ्यश्च (सि० कौ०, उणादि०, ७२)	४६
चिर-परुत्-परारिभ्यस्त्नः (अष्टा०, ४.३.२३, वार्तिकम्)	84
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै० स्०, १.१.२)	५१
तदधीते तद्वेद (अष्टा॰, ४.२.५९)	8.7
धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् (जै॰ सू॰, १.३.१)	ধঀ
न च कर्तुः करणम् (ब्र० सू०, २.२.४३)	93
न शास्त्रपरिमाणत्वात् (जै० सू०, १.३.६)	Ę
नश्च पुराणे प्रात् (अष्टा०, ५.४.२५, वार्तिकम्)	४४
नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः (ब्र० सू०, २.३.१७)	93
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः (ब्र॰ सू॰, २.२.४४)	93
विप्रतिषेधाच्च (ब्र० सू०, २.२.४५)	93
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम (जै० सु०, १.३.३)	8

भट्टोजिदीक्षितः ५१ ४, १२ ४५ ५०

षिज् बन्धने (सि० कौ०, क्यादि०, १४७७)
समानवाक्ये निघातयुष्मदादेशाः (अष्टा०, द.१.२३, वार्तिकम्)
सुपां सुलुक्, (अष्टा० ७.१.३६)
स्वृ शब्दोपतापयोः (सि० कौ०, भ्वादि०, ६३२)

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् (त्र० सू०, १.१.३)

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् (जै० स्०, १.३.५)

हेतुदर्शनाच्च (जै० सू०, १.३.४)

